

Den frie vilje

Journal of Anthropological Psychology

No. 2, 1997,
Department of Psychology
University of Aarhus

Abstract

Begrebet om den frie vilje faktisk er forenelig med en videnskabelig psykologi. Endvidere fremstilles en almenpsykologisk model af psyken med særligt henblik på den frie viljes rolle, og der vises nogle anvendelsesorienterede perspektiver i en sådan model. I det sidste afsnit anlægges en videnskabs-teoretisk perspektivering af spørgsmålet om den frie vilje i psykologien - med særlig henblik på de problemer en hierarkisk model af psykens vertikale kontinuum efterlader.

Target-artiklen

Preben Bertelsen	<i>Den frie vilje - almenpsykologisk, terapeutisk og moralsk set</i>	2
------------------	--	---

Kommentarerne

Niels Engelsted	<i>Det intentionelle versus det funktionelle</i>	23
Jan Tønnes Hansen	<i>Egenvilje er ikke fri vilje</i>	27
Lars Hem	<i>Om frihed, nødvendighed og moralske overvejelser</i>	29
Henrik Høgh-Olesen	<i>Friheden som forhold</i>	33
Boje Katzenelson	<i>Determineret indeterminisme</i>	36
Jens Kvorning	<i>Guds Marionetter</i>	39
Simo Køppe	<i>Epistemologi og ontologi</i>	42
Jens Mammen	<i>Om frihed og frihedsgrader</i>	44
Henrik Poulsen	<i>Mentale forholdemåder med præstationskarakter</i>	48
Erik Schultz	<i>Den gode, den onde og den grusomme</i>	49

Replikken

Preben Bertelsen		51
------------------	--	----

Preben Bertelsen

Psykologisk Institut, Aarhus Universitet

Den frie vilje - almensykologisk, terapeutisk og moralsk set

1. Indledning¹

Jeg vil i denne artikel forsøge at sige noget om den frie vilje i tre perspektiver: I et *almensykologisk* perspektiv; i et *anvendelsesorienteret* og i et *videnskabsteoretisk* perspektiv. Dette er de tre bolde, jeg har i luften, og jeg håber, at læseren vil finde, at jeg jonglerer med dem i et nogenlunde koordineret og sammenhængende mønster. Mønsteret er som følger:

- I artiklens første del vil jeg skitsere to grundopfattelser af den frie vilje: Determinismens årsags-virkningsbaserede forklaringsmåder ser ud til at udelukke eksistensen af den frie vilje, thi enhver begivenhed (også de psykiske) er forårsaget af noget andet, der kommer før og ligger uden for begivenheden, altså også før og uden for menneskets egen overvejelse og vilje. Libertarianismen antager, at visse begivenheder, herunder visse af de menneskelige handlinger og oplevelser, ikke er årsagsbestemte; men bestemt af de grunde mennesket frit villende giver sig selv.
- I artiklens andet afsnit anlægger jeg et videnskabsteoretisk perspektiv på determinisme-libertarianisme-diskussion. Hovedsynspunkterne er hhv., at determinismen og libertarianismen er uforenelige og at de er forenelige. Jeg vil i afsnittet koncentrere mig om forenelighedssynspunktet.
- I artiklens tredje del anlægger jeg et almensykologisk perspektiv og forsøger at fremstille en model af psyken på basis af et forenelighedssynspunkt. Den model, jeg fremstiller, er en hierarkisk flerplansmodel af psyken, hvor de deterministisk betonedede psykologiske teorier angår de nedre lag i psyken, mens de liberalistisk betonedede psykologiske teorier angår de øvre lag. I de nedre lag forholder vi os på givne afstemte måder til givne betydningsfulde sider

ved tilværelsen og til givne værdier for tilværelsen - alt sammen noget, som ikke er op til os. I de øvre lag er der en del, der er op til os. Her forholder vi os med grader af frihed aktivt afstemmende og skabende til det betydnings- og værdifulde i vores tilværelse.

- I artiklens fjerde del anlægger jeg et anvendelsesorienteret perspektiv. En sådan hierarkisk flerlagsmodel af psyken og vore handlinger og oplevelser indbefatter jo også den opfattelse, at der er hierarkiske lag i de psykiske problemer, vi kan have. Følgelig må også psykologisk terapi, støtte, rådgivning og udviklingsdialog arbejde på forskellige niveauer. I den forbindelse vil jeg også komme ind på, at der tilsvarende psykologisk set er niveauer af ansvarlighed for vore egne handlinger og oplevelser. Det er en opfattelse, der har konsekvenser for, på hvilken måde man f.eks. i retspraksis psykologisk set kan påberåbe sig formildende omstændighed. I forklaring heraf vil jeg forsøge at belyse fænomenet ondskab.
- Jeg slutter artiklen af ved i femte og sidste afsnit at vende tilbage til det videnskabsteoretiske perspektiv. Her vil jeg forsøge at binde alle disse overvejelser, der er en følge af antagelsen om den frie vilje som psykisk fænomen, sammen i en mere sammenhængende model af psykens niveauer og de psykologiske forklaringsmåder og teoriformer, som de forskellige niveauer i psyken kræver.

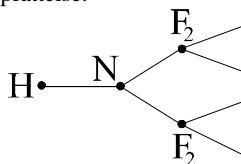
Libertarianisme og determinisme. Den deterministiske opfattelse af os er, at vi er indspundet i årsagskæder, som vi ikke selv er herre over. Determinismen er den opfattelse, at alle begivenheder er lovmæssige følger af forudgående begivenheder. Da der hverken kan ændres på fortiden eller naturlovene, så måtte det ske, som skete. Det kunne ikke have været anderledes. Vi mennesker kunne derfor heller ikke have tænkt, oplevet og handlet anderledes, end vi gjorde. Der er intet valg - måske kan jeg tro, at jeg vælger mellem at gå i biografen eller blive hjemme og læse en artikel. Men på baggrund af verdens historie og min livshistorie kombineret med naturlovene og de psykologiske love et det givet, hvad jeg ville komme til at gøre. Selv min bestræbelse på at gøre noget andet ville være en nødvendig virkning af noget fortidigt, som jeg ikke er herre over. Mine tilskyndelser til handlinger er determinerede, ligesom min personlighed, hvormed jeg handler, i sidste ende er bestemt af begivenheder jeg ikke er herre

¹ Artiklen har sin baggrund i en forelæsning holdt i forbindelse med Psykologisk Instituts "Augustkonference, 1996". Jeg takker Jette Fog og Tom Mårup for kritisk gennemlæsning af et tidligere udkast til artiklen og for deres mange gode kommentarer og forslag. Jeg har andetsteds (Bertelsen 1997) anlagt et udviklingspsykologisk perspektiv på den frie vilje. Der har jeg forsøgt at påvise, at den frie vilje spiller en rolle også i helt små børns selvudvikling: Ved at de selv skaber bevidste modeller af deres omverden i almindelig og andre menneskers sind i særdeleshed, bevæger de sig ind i nærmeste udviklingszone - og deltager dermed med grader af frihed i egen udvikling.

over. Ud fra en given fortid eller historie (H) vil der her og nu (N) kun være én mulig fremtid (F). *Fremtiden er lukket.*

Her er der ingen plads til den frie vilje. Det er derimod i libertarianismen. Her accepterer man ganske vist, at vi har en historie, vi ikke kan lave om på; men i enhver nutid vil vi altid stå i et forgreningspunkt med flere mulige fremtider (her F_1 og F_2). Hver af disse fremtider vil selv rumme nye valgmuligheder, nye forgreningspunkter. *Fremtiden er åben*, siger den libertarianistiske opfattelse.

Det hænger først og fremmest sammen med, siger man her, at vi ikke bare er årsagsbestemt. Vi giver os selv vore egne grunde til at opleve, som vi gør, og handle, som vi gør. Grunde adskiller sig fra årsager ved at stå i et indvendigt forhold til det, som de er grunde til. I selve dette at vi begrundere en handling, har vi allerede for øje, hvilket mål vi ønsker at vælge imellem, og som vi ønsker at nå.

Fysikalisme, funktionalisme og intentionalisme. Med sondringen mellem årsag og grund kan vi skelne de menneskelige handlingers og oplevelers virkelighed fra andre former for begivenheder, som ikke svarer til vore handlinger og oplevelser, og som hører til i andre dele af virkeligheden. Se hertil figur 1.

For det første kan man skelne en eventuelt kaotisk del af virkeligheden, der hvor alt sker tilfældigt og af samme grund er uforklarligt, fra den ikke kaotiske del. Det kan gøres, som Viney & Crosby (1994) gør, ved at skelne de dele af virkeligheden, hvor begivenheder sker uden nogen forudgående årsag, fra de dele af virkeligheden, hvor begivenhederne faktisk har en forudgående årsag.

I den ikke-kaotiske virkelighed kan man yderligere skelne begivenheder, hvor forudgående årsager er både nødvendige og tilstrækkelige, fra sådanne begivenheder, hvor forudgående årsager ganske vist er nødvendige, men ikke tilstrækkelige. I den første del råder den hårde determinisme (Viney & Crosby kalder det blot for determinisme). I den anden del råder den bløde determinisme (Viney & Crosby kalder det mindre heldigt for indeterminismen - indeterminisme leder trods alt tanken hen på kaos). Bagtanken er naturligvis, at de særligt menneskelige livsytringer, så som vore handlinger og oplevelser, hverken skal findes i den kaotiske del eller den hårdt

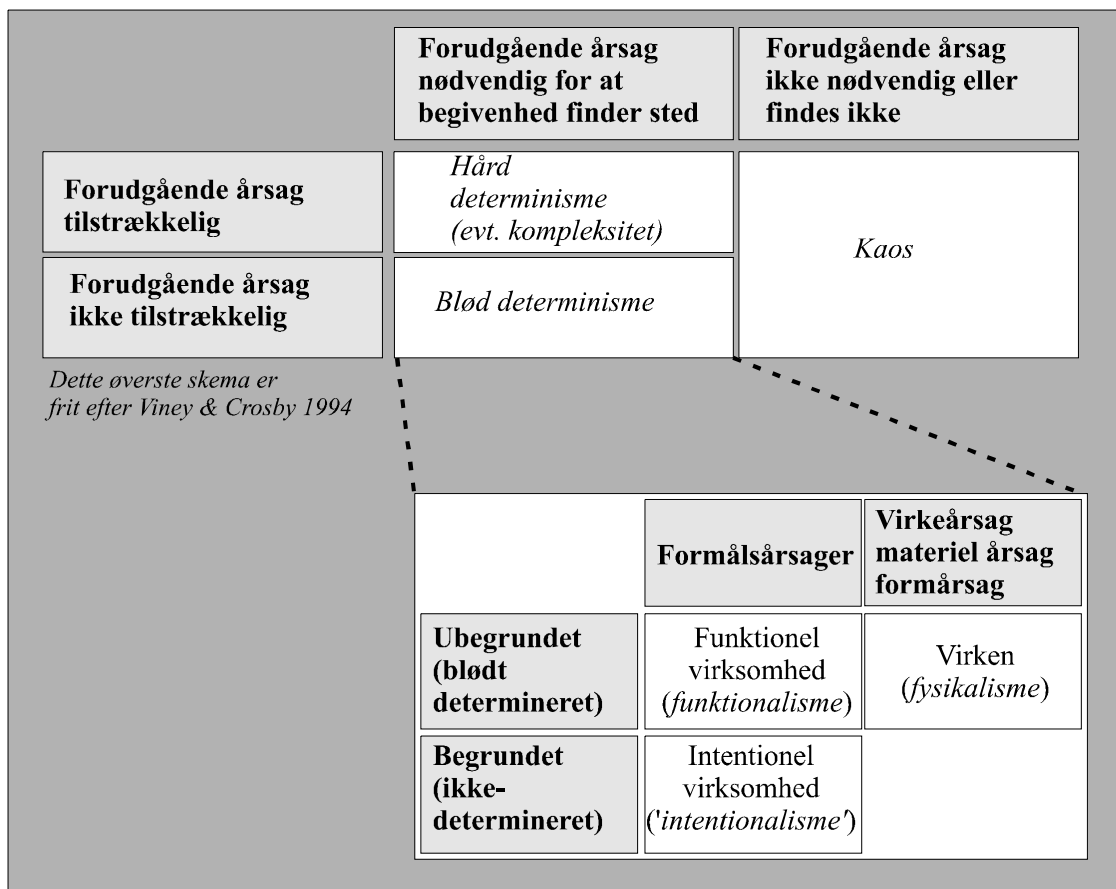
determinerede del af virkeligheden. Det skyldes, at de ganske vist nødvendigvis må have forudgående årsager; men at disse ikke er tilstrækkelige til at forklare de forudgående handlinger og oplevelser. Der skal andet og mere til.

Hvad dette andet er, kan Aristoteles sige noget om (jf. Engelsted 1989 og 1994; Rychlak 1994; Katzenelson 1996). Aristoteles skelner mellem den forudgående virkeårsag, som er den årsag, der sætter en proces i gang (f.eks. den proces at bygge et hus), den materielle årsag som er det processen så at sige bygger på (mursten, mørtel osv.), form-årsagen (konstruktionsprincipperne) og formåls-årsagen (grunden til at huset overhovedet bliver bygget).

Hvis en livsytring kan forklares tilstrækkeligt ved hjælp af virkeårsagen, den materielle årsag og formårsagen, så kan vi med Engelsted (1989, se også Engelsted 1994 og Katzenelson 1996) kalde det for ren virken, i betydningen, at noget virker, omtrent lige som en maskine gør. Sådanne nogle som kaniner virker imidlertid ikke bare. Deres livsytringer har et formål. De går efter guleroden, fordi de er sultne, fordi de er fint biologisk afstemte med guleroden, som et betydningsfuldt mål, og fordi guleroden ganske vist er et formål for dens aktivitet, men endnu ikke opnået. Guleroden er der ikke, og kaninen må gøre noget. At få fat i guleroden er formålet med dens aktivitet. Denne form for livsytring kan vi med Engelsted skelne fra den simple virken ved at kalde den for virksomhed. Kaninen er virksom, når den gør noget for at opnå et formål.

Imidlertid gør kaninen (antageligt) dette uden overhovedet at tænke sig om eller begrunde sine handlinger. Det gør derimod vi mennesker - i det mindste med nogle af vore livsytringer. Kaninens handlinger er ikke reflekteret vilde. De er ubegrundede. Nogle af vore menneskelige livsytringer er begrundede på den måde, at vi har tænkt over og valgt mellem forskellige mulige formål.

Der findes altså ikke bare formål sådan som Aristoteles unuanceret siger. Der findes to forskellige slags formål. Der findes så at sige blinde, ubegrundede, formål. De er netop formål for kaninen og dens livsytringer, fordi disse er ubegrundede, men biologisk afstemte rettede mod guleroden. Jeg vil kalde denne form blindt, men afstemt formålsrettede livsytringer for funktionelle virksomheder. Der ud over findes der reflekterede, vilde, begrundede formål, og mod disse kan man sige, at dele af de menneskelige livsytringer retter sig, nemlig den virksomhed, som har en begrundet hensigt. Den form for virksomhed rettet mod begrundede formål vil jeg kalde for intentionel virksomhed.

Figur 1

Det giver anledning til at sondre mellem tre slags 'ismer'. *Fysikalismen* beskæftiger sig med de rene virkende forbindelser uden nogen form for formålsrettethed. *Funktionalismen* er den antagelse, at livsytringer ikke skal forstås hård deterministiske, men derimod snarere blødt deterministiske på den måde, at en organismes livsytringer kan forklares ved dens blinde, ubegrundede, men biologisk afstemte rettedhed mod netop de formål, som er af betydning for dens selvopretholdelse. Et fungerende system er et system, der udviser en grad af tilpasningsdygtig reaktion over for sine omgivelser. Det gør pattedyr, fugle, insekter ja de mindste encellede livsformer. Det gør termostater også - og det er for så vidt under funktionalismens synsvinkel svært at skelne mellem mennesker, insekter og termostater ved at andet end kompleksiteten i deres funktionsdygtighed. Den opfattelse, at livsytringer ikke bare skal forstås funktionalistisk som reagerende og tilpasningsdygtig, men derved at organismen reflekterer over, vælger imellem, begrunder, ja måske endog skaber sine egne formål, kan man så måske kalde for '*intentionalisme*'.

2. Oversigtskort over tilgange til problemstillingen

Sondringen mellem determinisme og libertarianisme, og mellem funktionalisme og 'intentionalisme' antyder, at der har været og fortsat er diskussion om, hvorvidt man bliver nødt til at vælge: Enten har vi videnskaber, der baserer sig på indsigt i naturlove og deterministiske sammenhænge, og så må vi glemme alt om den frie vilje - eller også holder vi fast i begrebet om den frie vilje; men så må vi til gengæld glemme alt om videnskabelighed. Er begrebet om den frie vilje egentlig uforenelig med en videnskabelig psykologi? Det er det, vi skal se på i dette afsnit, hvor jeg anlægger et videnskabsteoretisk perspektiv på den frie vilje i psykologien.

Determinismen ser kort og godt ud til at være helt uforenelig med libertarianismens opfattelse af, at vi har en fri vilje. Det er der da også mange, der mener. Men der er også mange, der

mener det modsatte, nemlig at den frie vilje faktisk er forenelig med determinismen. Dette illustreres med figur 2.

Uforenelighedssynspunktet. Uforenelighedssynspunktet deler sig igen, som vist på figur 2, i to: den dualistiske og den monistiske opfattelse. Den dualistiske opfattelse er, at både de deterministiske og libertarianistiske principper gælder, men da de er uforenelige, må de høre til i hvert sit univers. Dualismen spalter altså universet i to: Sjælens univers med den frie vilje, og legemets univers, hvor determinismen hersker. De religiøse versioner af dualismen går et skridt videre og antager niveau-delinger i det åndelige gående fra det lave menneskelige niveau af det åndelige og til det høje guddommelige niveau i det åndelige. Som bekendt har dualismen svære problemer med at forklare, hvordan man f.eks. frit villende kan løfte sin arm, når nu den frie vilje befinder sig i et helt andet univers end den kropslige motorik - at universerne er adskilte må jo blandt andet betyde, at de ikke påvirker hinanden. Den eneste forklaring tilbage er da, at der er et mirakuløst forhold mellem det åndelige og verden i øvrigt.

Monismen afviser da også en sådan mirakelforudsættende forestilling om to universer. Der er kun et univers, siger man her. Men igen deler opfattelserne sig i to (jf. figur 2). Den reduktive materialistiske monisme tager konsekvensen af den påståede uforenelighed mellem determinismen og den frie vilje og eliminerer ganske enkelt den frie vilje. Det hævdes, at hvis man vil forklare verden videnskabeligt (og ikke blot forlade sig på henvisninger til mirakler eller guddommelig indgriben), så må man antage, at alt som sker, inklusive menneskets oplevelser og handlinger, er underlagt deterministiske principper. Den idealistiske monisme på sin side foretager den modsatte reduktion ved at hævde, at det eneste univers, der findes, dybest set er åndeligt og ledet af frit villende åndelige skaberevner - hvad enten det nu er menneskets egne kreative åndelige kræfter, man sigter til, eller en skaberguds kraft. Her er konsekvensen af uforenelighedssynspunktet, at man eliminerer determinismen.

Forenelighedssynspunktet. Lad os se nærmere på forenelighedssynspunktet. Som det ses af oversigtskortet deler dette synspunkt sig igen i to. Der er dem, der nok mener, at den frie vilje og determinismen er forenelige, men som alligevel *betoner* determinismen, som det princip, vi må gøre brug af i forståelsen af det menneskelige. Et oplagt eksempel herpå er psykoanalysen i dens forskellige variationer, lige fra driftspsykologien over egopsykologien og objektrelationspsykologien og til moderne selvpsykologi. Man medtænker ganske vist f.eks. jeg'ets muligheder for, til en vis grad at gøre sig til herre over sit eget grundlag (f.eks. drifter eller objektrelationer). Men først og fremmest betoner man de *givne funktionsmåder* i psyken, d.v.s. de måder, som psyken nødvendigvis må *fungere* på, uden at den selv er herre over selve disse måder.

Vi har et på forhånd givet psykisk apparat, siger man her, og det virker eller fungerer på givne måder, hvad enten vi vil eller ej. Metodisk indsigt i apparatet opnår vi ifølge denne betoning af determinismen ved at analysere apparatet i dets funktionelle bestanddele og disses indbyrdes samvirken. Jeg har derfor valgt at kalde denne betonede version af forenelighedssynspunktet for den analytisk-funktionelle tilgang.

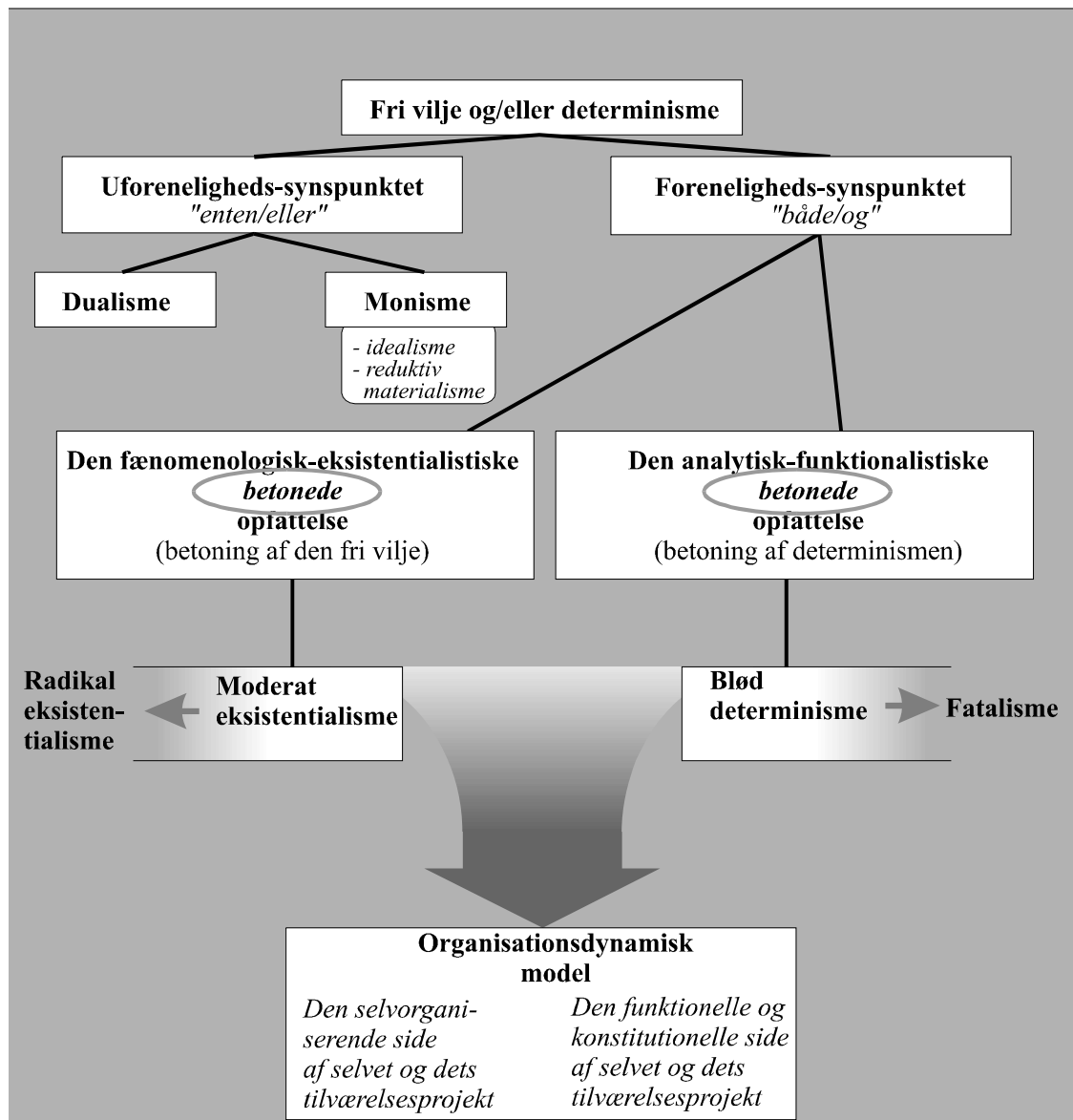
Den fænomenologisk-eksistentiale opfattelse baserer sig på en anden metodisk fremgangsmåde med en anden grundholdning. Her betoner man omvendt den frie vilje som det, vi først og fremmest skal have fat i og lægge vægt på, når vi vil forstå det særligt menneskelige og dermed i det hele taget menneskets psyke. Denne opfattelse baserer sig således i høj grad på 'intentionalistiske' forklaringsprincipper.

Disse to betoning af forenelighedssynspunktet har for mig at se følgende fælles udgangspunkt:

- *Forbindelsen* mellem organismen og omgivelserne er vores motiver. Vores grundmotiv er forbundethed - forbindelser med omverdenen er den grundstræben, der karakteriserer al stræben i det hele taget.
- *Handlingen* er det, som realiserer disse forbindelser. Det er ved at være virksomme, at vi overhovedet opretter, opretholder og udvikler vores forbundetheder og dermed vores eksistens.
- En organismes handlinger *gør en forskel*. Organismen kan til en vis grad handle selv og indrette sig i tilværelsen. Det er ikke ligegyldigt *om* organismen handler, og hvordan den handler.

Den fænomenologisk-eksistentiale og den analytisk-funktionelle betoning adskiller sig tydeligst fra hinanden på det sidste punkt, nemlig i spørgsmålet om *hvordan* vores handlinger *gør en forskel*.

- Den *analytisk-funktionalistiske tilgang* betoner, at vi først og fremmest er *stedt* i forbindelser, der altid er givet på forhånd, og som vi ikke er herre over. Vil vi have fat i det særligt menneskelige, betoner man, så må vi forstå disse forhåndsgivne grundforbundetheder. Den *fænomenologisk-eksistentiale tilgang* derimod betoner, at vi først og fremmest *skaber* de væsentligste forbundetheder selv, og at vi først og fremmest er i stand til at vælge mellem de forbundetheder, der udgør det væsentlige i vores eksistens og tilværelse.
- Den *analytisk-funktionalistiske tilgang* fremhæver, at den centrale psykodynamik hidrører fra et funktionelt apparat med funktionsmåder, der er givet på forhånd (f.eks. psykoanalysens jeg'). Den *fænomenologisk-eksistentiale tilgang* betoner derimod, at den centrale psykodynamik hidrører fra selvet. D.v.s. fra dette, at vi er bevidste om os selv og vil og kan noget med vores egen udvikling og forbundetheder.
- I den *analytisk-funktionalistiske tilgang* betoner man det funktionelle apparatet. man betoner endvidere, at dets grader af frihed kan findes deri, at det er i stand til, **a)** at opfange omgivelsernes forbindelsesmuligheder, og **b)** at det foretager realabstraktioner, d.v.s. udvælgelser, der er realistisk orienteret mod disse forbindelsesmulighederne i verden, og at det **c)** kan optimere sin egen forbundethed. Den *fænomenologisk-eksistentiale tilgang* derimod betoner dette, at selvet, til forskel fra at fungere optimerende, begrundet sine handlinger i sine mål for sin selvudvikling og udvikling af tilværelsen. Selvet skaber sine tilværelsesprojekter.

Figur 2

Udartning til fatalismen - og tilbage til en blød determinisme. Den analytisk-funktionalistiske betonedede tilgang til forenelighedssynspunktet kan udarte sig. Der kan ske en udartning til fatalismen, der er den opfattelse, at vore handlinger ingen forskel gør overhovedet.

Her støder vi på den hårde determinisme. I denne sammenhæng kan den hårde determinisme, som en version af fatalismen, bestemmes derved, at den i sine forklaringer udelukkende gør brug af *hårde love*. Hårde love er sådanne, der gælder undtagelsesløst. Hvor de hårde lovmæssigheder hersker er det sådan, at givet en bestemt årsag eller et bestemt udgangspunkt, det være sig indre eller ydre, vil vi altid få en ganske bestemt lovmæssig virkning. Givet en bestemt livshi-

storie vil vi altid få en ganske bestemt nutid og fremtid, og de undtagelsesløse love bestemmer præcist hvilken virkning og fremtid. Dette kan illustreres således:

$$G_{i/y} \Rightarrow V$$

Et vægtigt modargument mod den hårde determinisme er, at hårde lovmæssigheder faktisk ikke er den eneste slags lovmæssigheder. Der findes fænomener i verden, der kræver, at vi i stedet må gøre brug af *bløde love* i vores forklaringer. Bløde love er sådanne love, der altid indholder en undtagelsesklausul. Man siger, at *alt andet lige* vil en given årsag eller

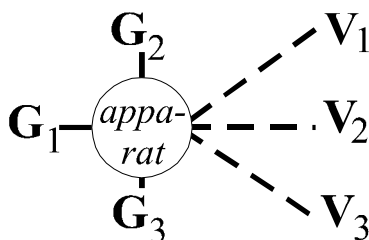
grund medføre en bestemt virkning (jf. Horgan & Tienson, 1990).

Alt andet lige } $G_{i/y} \Rightarrow V$

I samme åndedrag tilføjer man imidlertid, at alt andet *aldrig* er lige - der er altid undtagelser, der medfører at et givet udgangspunkt altid kan medføre en anden virkning end forudsat ved hjælp af en bestemt lovmæssighed.

Et eksempel kan være en person, der er stillet over for flere muligheder: Skal han gå til det der vigtige møde i aften, eller skal han gå i biografen med sin kone og se den der gode film, eller skal han blive hjemme og få noget hjemmearbejde fra hånden? (jf. Pahuus, 1975). Disse muligheder ligger som små stykker tilværelsesmuligheder og personen har, med sit samlede overordnede tilværelsesprojekt gode grunde til at realisere dem alle. Ud fra en blød deterministisk tankegang er det, for at forstå personens handling ikke nok på at se på de ydre forhold i situationen. Vi kan ikke sige, at denne eller hin ydre begivenhed *får ham til* at gøre det ene eller det andet. Ja vi kan ikke engang uden videre sige, at denne grund fører til denne virksomhed. Grundene er i udgangspunktet lige gode, virksomhederne lige mulige. Vi kan formulere en blød lovmæssighed omkring hver af disse forbindelsesmuligheder eller minutilværelsesprojekter for sig. Alt andet lige vil han, hvis muligheden byder sig, gå i biografen, fordi den og den bløde lovmæssighed gør sig gældende. Alt andet lige vil han gå til møde, fordi den og den anden bløde lovmæssighed gør sig gældende. Alt andet lige vil han blive hjemme og få noget hjemmearbejde fra hånden, fordi den og den tredje bløde lovmæssighed gør sig gældende. Og alt andet er netop ikke lige: tre udgangspunkter, tre virksomheder og tre lovmæssigheder er ligestillede, gør sig gældende på samme tid og interfererer med hinanden.

Den bløde determinisme vil her sige, at for at forstå, hvad personen rent faktisk kommer til at gøre, så må vi forstå, hvordan det psykiske apparat (f.eks. jeg'et) fungerer. Apparatet sonderer de forskellige muligheder, og i overensstemmelse med sin egen funktionelle indretning forholder apparatet disse muligheder til hinanden. Apparatets funktionelle optimeringsindstilling vil da lade en af disse lovmæssigheder (eller sekventielle kombinationer af disse) slå igennem. Den bløde determinismes syn på sagen kan illustreres således

Mens den hårde determinisme således baserer sig på den forestilling, at vi hjælpeløst er indspundet i årsagskæderne, baserer den bløde determinisme sig på den opfattelse, at organismens funktionelle apparat (f.eks. menneskets psyke) er et

afgørende led i denne årsagskæde. Det gør en forskel for de efterfølgende virkninger at dette ledes virkemåde er til stede i årsags-virkningskæden.

Den bløde determinisme fortæller os, at vores måde at gøre en forskel på *gør* en *virkelig* forskel i den *virkelige* verden - i den verden som virkelig betyder noget for os, og man kunne kalder "the unplugged reality" (til forskel fra at være gud lig i en virtual eller plugged reality). Men det er ikke nok for os. Med spørgsmålet om den frie vilje ønsker vi at få en garanti for, at vi ikke bare i sidste ende er Vorherres marionetdukker (jf. Dennett 1984; Wolf 1989).

Udartning til den radikale eksistentialisme - og tilbage til den moderate eksistentialisme. Den anden side af det synspunkt, at den frie vilje og determinismen er forenelige, nemlig den fænomenologisk-eksistentia-listiske betoning, kan også udarte sig, jf. figur 2.

Her kan der være tale om udartning til en radikal eksistentialisme, sådan som vi f.eks. kender den fra visse passager i Sartres filosofi. Tanken er her, at det er fuldstændig op til den enkelte person at gøre sig til den person, han/hun gerne vil være. Det er helt op til vedkommende at indrette sig den tilværelse, han/hun måtte ønske. Valget af personlighed og tilværelsesform er på denne måde radikalt: Det er ikke bundet til noget som helst grundlag, regler eller love. Heller ikke personens mere grundlæggende konstitution spiller nogen som helst rolle i valget. Derfor vil kendskabet til menneskets mere fundamentale psykiske funktionsmåder og endnu mere fundamentale biologiske funktionsmåder på ingen måde være forudsætningen for at forstå det særligt menneskelige. Det særligt menneskelige ligger i dette, at dets valg m.h.t. til tilværelsesprojekter er og forbliver ubundet, radikalt.

Indvendingen mod denne radikale position er, at ægte valg jo ikke bare er tilfældige spring. Hvis det var, ville der ikke være tale om en menneskelig valghandling, men snarere om en kaotisk bevægelse, en tilfældig fluktuation. Som blandt andet Taylor (1982) har peget på, er der kun tale om valg, hvis det opstår på baggrund af værdier, og mere præcist værdier, som kommer i modstrid med hinanden og dermed *sætter* os i en valgsituation. Som Taylor siger: vi kan vælge *mellem* værdier, og deri er valget radikalt for så vidt valget netop ikke er lovmæssigt bestemt eller regelbundet. Men vi kan ikke vælge, *at* vi har disse værdier, og *at* de sætter os i valgsituationer.

Dertil kommer, at visse værdier, hvis realisering fylder vores tilværelse på en særligt menneskelig måde, faktisk er bundet til vores grundkonstitution. F.eks. er visse æstetiske værdier m.h.t. til oplevelse af musik helt givet bundet til vores måde at være akustisk resonante på. Andre af vore værdier er bundet til den måde, vi konstitutionelt og funktionelt er indrettet på; f.eks. m.h.t. vores seksualitet. Kort sagt: Vi værdsætter funktioner, der netop ikke har deres udspring i et sublimt/sublimeret værdisystem, men derimod i vores konstitutive funktionalitet (jf. Watson 1990). F.eks. er der også en påfaldende tydelig forskel på, hvad min hund finder interessant at lugte til, og hvad jeg finder interessant at lugte til, når vi går tur - lige som vore kulinariske interesser er vidt forskellige (den ville hellere trampes på sin hale end drikke en øl, f.eks.)

Forening af de to betoner. I disse to radikale udartninger er der ret beset ikke tale om blot *betoner*. Fatalismen og den hårde determinisme eliminerer jo rent faktisk den frie vilje og er dermed ret beset varianter af uforenelighedssynspunktet. Tilsvarende eliminerer den radikale eksistentialisme alle forklaringsmåder, der gør brug af lovmæssigheder, bløde såvel som hårde. De mere modererede versioner, den bløde determinisme og den moderate fænomenologisk-eksistentialistiske opfattelse udgør derimod, for mig at se, kernen i betoner, der kan - og bør - sammentænkes.²

3. En organisationsdynamisk model

Som det ses på oversigtskortet i figur 2, vil jeg forsøge at sammenholde de to betoner i en organisationsdynamisk model³. Jeg vil vise, at de to betoner af forenelighedssynspunktet kan optræde i en og samme model af den menneskelige psyke, nemlig som hhv. det selvorganiserende ved psyken og det funktionelle og konstitutionelle ved psyken. I dette afsnit vil jeg altså fremstille en model af psyken baseret på den opfattelse, at begrebet om den frie vilje udmærket kan være en del af en videnskabelig psykologi. Dermed anlægger jeg et almenpsykologisk og modelskabende perspektiv på problemet angående den frie vilje i psykologien.

En almenpsykologisk model af psykens vertikale kontinuum. Den organisationsdynamiske model, hvormed jeg prøver at sammentænke de to betoner af forenelighedssynspunktet, er en hierarkisk fler-plansmodel. Det er en model, der opererer med en hierarkisk inddeling af psyken i planer, sådan som illustreret med figur 3.⁴

² Taylor (1983) skelner i den forbindelse mellem den kausale og den kvalitative handleteori (se også Poulsen 1991, Engelsted 1994; Katzenelson 1996). I den kausale handleteori er der tre elementer: En ydre begivenhed (som vi ikke er herre over), der fører til en tilstandsendring i vores organisme (på en måde som vi ikke er herre over), og denne tilstandsendring får os til at handle (på en måde som vi ikke er herre over). I den kvalitative handleteori er der derimod kun to elementer: Vi vil noget (på en måde som vi selv er herre over) og iværksætter en villet handling (på en måde som vi selv er herre over). Det er imidlertid spørgsmålet om Taylors sondring ikke alligevel let fører til en dualistisk opdeling af begivenhedsuniverset i to uforenelige universer. Med min bestræbelse på en forening, vil jeg forsøge at vise, at det kausale og det kvalitative altid er to sider ved enhver handling.

³ Bertelsen (1994a og 1994b). Grunden til navnet 'organisationsdynamisk' ligger i sondringen mellem funktionsdynamik, d.v.s. den form for psykodynamik som den analytisk-funktionalistiske tradition er optaget af, og så den selvorganiserende psykodynamik som den fænomenologisk-eksistentialistiske tradition særligt er optaget af.

⁴ Denne model baserer sig med sin sondring mellem virken, funktionel virksomhed og intentionel virksomhed på den samme type af inddeling i handlingstyper, som flere andre danske almenpsykologer har slået til lyd for, f.eks. Engelsted 1989; Poulsen 1991; Katzenelson 1996. Tilsvarende baserer den sig også på samme opfattelse af for-

Grundtanken bag modellen er, at psyken er et vertikalt/hierarkisk kontinuum. Enhver models dyd er at forenkle, og forenklingen vil her bestå i at fremstille dette kontinuum som bestående af tre lag - eller, om man vil, tre tværsnit i kontinuet. Sådanne tværsnit kunne være lagt andre steder i kontinuet og i andre antal, alt efter hvilke udvalgte pointer modellen skal tjene til at fremhæve. Snittene her er udvalgt til især at præcisere forskellen mellem det funktionelle og det intentionelle i psykens vertikale kontinuum.

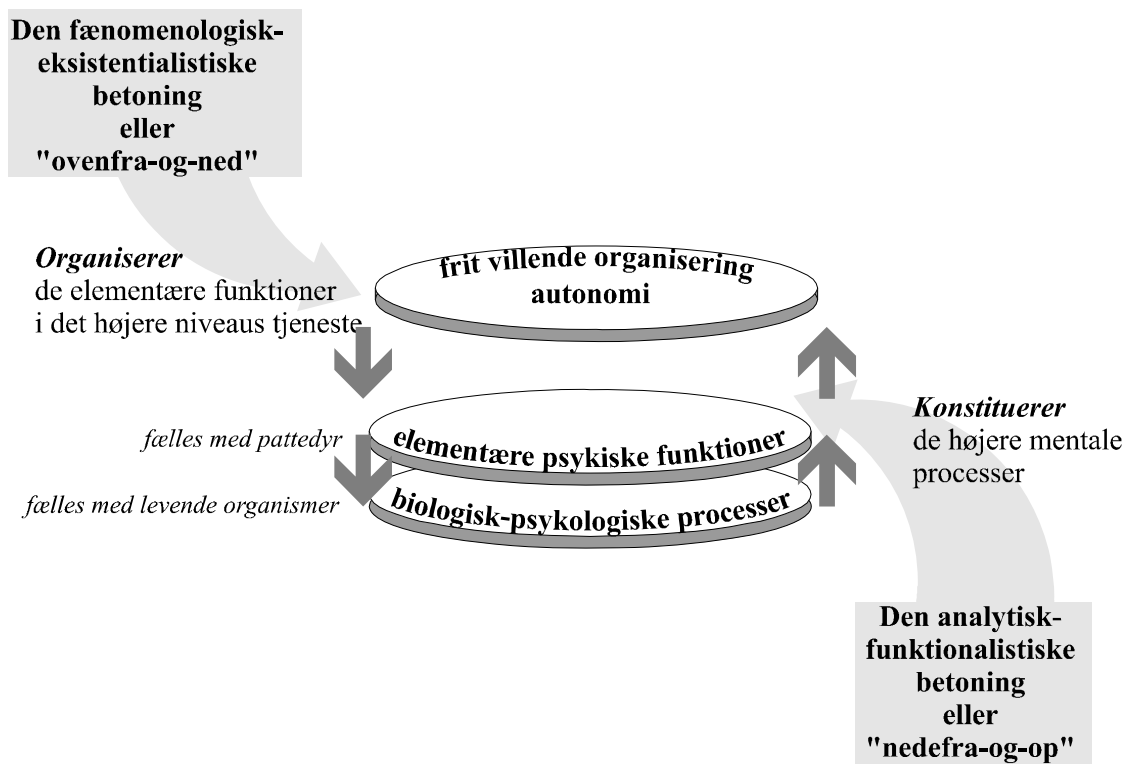
Lavniveau-psykologien. På de nederste handleniveauer i psykens vertikale kontinuum har vi det, som Engelsted kalder den rene virken. Virken er rettet mod objektet og rettet af objektet d.v.s. afstemt med de rent fysikalske sider ved objektet (se også figur 2). F.eks. har vi her kaninens helt elementære fysiske, biokemiske og biologisk-psykologiske processer, sådan som de er velafstemt rettet mod og af de helt elementære træk og egenskaber ved dens fysiske livsverden. For menneskets vedkommende kan vi sige, at der på dette niveau er tale om ren virkende væren. Væren! - ikke selvforglemmelse og hengivelse, eftersom der på dette niveau slet ikke kan være tale om et reflekterende og villende subjekt, der kan glemme sig selv eller har projekt hengivelse for - ja der er knap nok tale om psyke på dette niveau. Men ren kropsligt virkende tilstedeværende indlejrethed i de træk og egenskaber ved vores tilværelse, som har biologisk og kropslig betydning og værdi for os.

De elementære fysikalske processer, disse psykekonstituerende elementer findes aldrig i ren form. De er altid organiseret i gensidigt samvirkende elementarformer - organiseret af netop den organisme, som de udgør det konstituerende grundlag for. Skærer man f.eks. en celle i stykker, får man ikke elementære celleprocesser i fri form - destruerer man cellens organisation, ophører den med at organisere sine konstitutive elementer, og dermed ophører de ganske enkelt med at virke og bliver til blot og bar kemisk substans. De er kun virkende i organisationen. Eller meget mere indlysende sagt: dør kaninen, forsvinder også alle dens elementære virkende forbindelser med omgivelserne.

Den psykologi, vi har brug for her, er, hvad jeg vil kalde en lavniveau-psykologi. Det er en psykologi, der beskæftiger sig med de mest elementære fysikalsk og biologisk virkende forbindelser, der konstituerer vore højere psykologiske forbindelser med vore omgivelser. Dens genstand er den fysikalsk afstemte virken rettet mod og rettet af det rent objektive i vores tilværelse. Vores rent fysikalske situerethed og 'embodiment' (som det hedder på engelsk).

Til denne lavniveau-psykologi hører sådanne discipliner som neuropsykologi og neuroendokrinologi. Disse discipliner kan, hvis de ellers udføres i lyset af de højniveau-psykologiske fænomener, sige noget om det konstituerende grundlag for disse højniveau-fænomener, som på sin side organiserer dette grundlag (og dermed lavniveau-psykologiens empiri). Denne lavniveau-psykologi formulerer først og fremmest sine

bundethed som grundkategori, som er udbredt i dansk almenpsykologi. Men modellen her adskiller sig dog fra disse med dens antagelser om hierarkisk organisation, se også Bertelsen 1994a.

Figur 3

forklaringer ved hjælp af det, som i det foregående afsnit blev kaldt for hårde lovmæssigheder.

Mellemniveau-psykologi. På de mellemste handleniveauer i psykens vertikale kontinuum har vi det, som jeg i indledningen kaldte den funktionelle virksomhed (se figur 1). Den funktionelle virksomhed er også en situeret forbindelse præget af embodiment. Den er imidlertid ikke bare rettet umiddelbart mod og af objekter som sådan. Den funktionelle virksomhed er *måltrettet* - rettet mod at hidføre et objekt eller rettere sagt rettet mod at oprette en forbundethed med sider af livsverdenen, som endnu ikke er etableret.

Mellemniveauet i det vertikale kontinuum er det plan, hvor vi har med egentlige psykiske livsaktiviteter og psykiske processer at gøre. I hovedsagen kan vi her skelne mellem to former for psykisk aktivitet (jf. Engelsted 1989, 1994). Der er de *reaktive* psykiske forbindelser, som er en planhøjere aktivitet end blot de fysikalske og biokemiske processer - nemlig f.eks. hele kaninens opsøgende og konsumerende reaktion på (passivt) at blive udsat for gulerods-stimulering. Og så er der de egentlige *aktive* psykiske forbindelser, den egentlige selvaktive psykiske virksomhed, hvor kaninen *søger* efter gulerødder, som slet ikke er inden for sansefeltet, og som kaninen for så vidt slet ikke er stimuleret af.

En sådan søgen er måltrettet, endda rettet mod et mål, som er ude af sigte, og dermed har psyken på dette niveau en grad af intentionalitet (førsteordens-intentionalitet, som vi senere skal se). Men det er en *funktionel* intentionalitet, ikke en eksistentiel, frit villende og refleksiv intentionalitet (andenordens-

intentionalitet). Kaninens søgen efter gulerødder initieres og reguleres funktionelt af dens elementære psykiske organisation (på sin side initieret og konstitueret af mere elementære biologisk-psykologiske processer som f.eks. fald i blodsukker, der aktiverer psykiske sultreduktionsaktivitet). Kaninen går i gang med at søge, når den er sulten - sådan er den nu engang indrettet. Det er ikke noget den frit vil, eller har overvejet at gøre. Men den kan ved et optimerende funktionelt apparats mellemkomst i stedet give sig til at løbe alt hvad den kan, hvis den hører en ræv i nærheden. Det er ren funktionalitet under den bløde determinismes lovmæssighedstyper, en ren suveræn livsyttring. En sådan funktionel psyke kan vi da også passende med Katzenelson (1989) kalde for biopsyke (som ligger planhøjere end de biologisk-psykologiske processer).

Guleroden, eller rettere sagt den reaktive og aktive forbundethed med guleroden, har fundamental betydning for hele kaninens selvopretholdelse. Den er en afgørende objektiv værdi i kaninens livsverden. At guleroden har en sådan objektiv værdi er ikke op til kaninen, den kan ikke forholde sig frit til eller vælge og vrage mellem de objektive værdier - skulle den finde på det, går den ganske enkelt til grunde. Den kan kun opretholde sin organisation i og med en vedblivende funktionelt virksom rettet mod og af disse objektive værdier. Denne naturalistiske opfattelse af det nødvendige og uomgængelige i det gode liv, d.v.s. det liv, der opretholder organisationen, kan f.eks. både Katzenelson (1989) og Engelsted (1994) være enige om.

Det er altså ikke den objektive værdi, d.v.s. gulerodens betydning for kaninen, der er op til denne. Derimod har kaninen

grader af frihed i sine metoder. Den kan via legende, forsøgende og nysgerrig erfaringsgivende virksomhed lære sig snart den ene snart den anden måde at nå frem til gulerødder snart det ene og snart det andet sted (jf. Engelsted 1994). Kaninen har grader af metodefrihed i sin funktionelle virksomhed, og det forsøger man gerne at fastholde med begrebet om mening. En tings mening er bestemt ved de konkrete og specifikke veje ad hvilke, man når frem til den på. Kort sagt: Gulerodens betydning er ikke op til kaninen, det er derimod med grader af frihed gulerodens mening. Den ene kanin gør det på den ene måde og den anden kanin gør det på den anden måde - guleroden betyder det samme for dem, men har forskellig mening.

Den psykologi, vi har brug for her, er en psykologi, som genstandsmæssiggør de særlige træk og egenskaber ved psykens mellemniveauer. Den skal kunne genstandsmæssiggøre de helt elementære former for psykiske forbundetheder, der er karakteriseret ved at være målrettede (rettet reaktivt og aktivt mod funktionelle mål). Mellemniveaupsykologien er rettet mod de biopsykiske aspekter af vore elementære psykiske kapaciteter i de kognitive, konative og emotive dimensioner i psykens forbindelser med omgivelserne. En sådan mellemniveaupsykologi vil formulere sig ved hjælp af bløde lovmæssigheder angående den funktionelt virksomme psyke.

Igen er sagen denne, at disse elementære psykologiske funktionaliteter eller funktionelle intentionaliteter, disse biopsykiske elementer, aldrig findes i fri form. De er altid integreret i et sammenhængende hele - i samvirkende elementarformer, der på den ene side konstituerer og på den anden side er organiseret af personens samlede livsrettethed, hans eller hendes samlede måde at leve sin tilværelse på, hans eller hendes samlede tilværelsesprojekt (jf. Bertelsen 1994a). Kun hvis højniveaupsykens tilværelsesprojekt (ligesom cellen i eksemplet ovenfor) er desorganiseret i alvorlig grad, kan vi muligvis se disse biopsykiske intentionaliteter som frie elementer - omend jeg tvivler, og formoder at også disse biopsykiske elementer vil gå til grunde i og med en desorganisering af højniveauet, der er så alvorligt, at den ophæver deres samvirken. Ved desorganisering ser vi jo netop som oftest *forstyrrede* funktionaliteter eller suveræne livsyttringer (f.eks. mistillid og ikke tillid).

Højniveau-psykologien. På de øverste handleniveauer i psykens vertikale kontinuum har vi det, som jeg i indledningen kaldte for intentionel virksomhed (se igen figur 1). Den intentionelle virksomhed er formålsrettet på en bevidst villet og begrundet måde - som en realisering af sider ved personens tilværelsesprojekt. Den er rettet mod og af et stykke tilværelse, som personen har som formål at realisere for sig, sine og sit.

Denne intentionelle virksomhed er ikke bare afstemt som sådan med de menneskelige tilværelsesformer, der kulturhistorisk er frembragt som mulighedsbetingelser for en menneskelig tilværelse. Med grader af frihed kan personen selv afstemme sin virksomhed og sit tilværelsesprojekt, d.v.s. ikke bare rette sig afstemt mod givne formål, men derudover også til en vis grad afstemme sig mod formål - tilværelsesformer - med betydninger og værdier, som han eller hun selv *skaber*. Tilværelsen har ikke bare en given *betydning* for person, den gives også *mening* af personen selv.

Kaniner - på mellemniveauet - gør, hvad kaniner funktionelt må gøre, og de kan ikke andet, bortset fra at nå den ene eller anden vej rundt til en given betydning og objektiv værdi. Det skyldes at de ikke når op på psykens højniveau. Betragtes mennesker i mellemniveaupsykologiens naturalistiske perspektiv, ser vi også ud til i høj grad at gøre, hvad vi må og skal gøre (hvis vi ikke vil uddø) - bortset fra at vi har den samme *art* af funktionelle metodefriheder, som kaniner har, givet ved et funktionelt apparat styret af bløde lovmæssigheder.

Der bliver imidlertid tale om en *reduktiv* naturalisme, hvis vi bliver hængende i mellemniveaupsykologiens perspektiv. Den giver os et analytisk-funktionalistisk billede af en i bund og grund *statisk* psyke, d.v.s. et statisk forhold mellem en *given* organisme med et *givent* funktionalistisk apparatur (hvad enten man kalder det for kognitive skemaer, virksomhedsformer, suveræne livsyttringer, biopsyke, jeg-funktioner el.lign.) og lige så *givne* evolutionære og kulturhistoriske værdier med overlevelseshed. Selvaktive processer, der kun er forstået som søgen efter mening i form af udvikling af individuelle/personlige veje til at opnå *givne* betydninger, *er og forbliver* i bund og grund *statiske* processer. Først når friheden ikke bare er en frihed i psykens *givne* betydningsfyldte forbundethed, men er en frihed i psykens betydnings*skabende* forbundethed, kan vi tale om en egentlig fri vilje. Først når vi har en psykologi der kan beskrive og forklare dette, har vi en psykologi, der overskrider den analytisk-funktionalistiske naturalisme.

Kaniner gør, hvad de må gøre - det gør vi til en vis grad også. Men en del af vores tilværelse har en kvalitativ anden karakter. Den er ikke blot og bart præget af funktionelt afstemt søgende rettethed mod forhåndsgivne værdier, men derimod af frit vilde kreative frembringelser af emergente værdier og betydninger. Søgen efter mening på dette eksistentielle niveau i tilværelsesprojektet er her mere sublim end som så og får her en meget mere frit stillet karakter end blot denne, at man kan lære denne eller hin vej til guleroden. Søgen efter mening betyder her blandt andet også dette, at man søger efter sine personlige måder at give et bidrag til at skabe fælles betydning for hinanden; udvikler en fælles værdifuld livsverden.

I den - indtil videre - øverste ende af psykens vertikale kontinuum har vi således det frit villende og reflekterede tilværelsesprojekt, der via organisering af de konstituerende funktionelle psykiske elementer, skaber meningsfyldt fælles tilværelse. Dels gennem tilegnelse af det givne, det uomgængeligt konstitutive - dvs. *frihed som indsigt i nødvendighed*. Og dels gennem skabelse af nye betydninger for tilværelsen, nye værdier, i overensstemmelse med *principper*, som ikke følger af de funktionalistiske *lovmæssigheder* - dvs. *frihed som skabelse*. Hvordan det går til, skal fattes med højniveau-psykologien, med den fænomenologisk-eksistentielistiske psykologis identifikation af principper for dannelsen af skabende tilværelsesprojekter.

En sådan højniveau-psykologi kan ikke på samme måde som lav- og mellemniveaupsykologien gøre brug af lovmæssigheder i sine forklaringer (bortset fra, selvsagt, når den henviser til de konstituerende lag i psyken). Her drejer det sig snarere om at udfinde de ikke regelbundne *principper og forbilleder*, efter hvilke vi kan overveje vore begrundelser for vore tilværelsesprojekter. Det drejer sig om at finde de psyki-

ske højniveau-virksomheder, der medbestemmer den grund, som man vil lade sig determinere af.

Organisation og konstitution. Denne tre-lagsmodel af psykens vertikale kontinuum har jeg som sagt søgt at illustrere med figur 3. Vi ser, hvordan de lavere niveauer med deres elementer konstituerer de højere niveauer *i og med*, at de netop er blevet organiseret af de højere til at samvirke i netop disse og ikke andre konstituerende elementarformer. Dermed kan vi vende tilbage til spørgsmålet om betoning - se igen figur 3. Det synspunkt, at den frie vilje og determinismen er forenelige, falder som sagt i to grupper af synspunkter med hver sin betoning - af hhv. den frie vilje og determinismen. Disse betoning kan nu udtrykkes ved hjælp af den hierarkiske flerplansmodel.

I de fænomenologisk-eksistentialistiske opfattelser af mennesket mener man, at det, vi først og fremmest skal have fat i for at forstå det væsentlige ved det menneskelige, er organisationsdynamikken. Disse opfattelser betoner dynamikken "ovenfra-og-ned". Det væsentligt menneskelige skal findes i dette, at vi med grader af frihed i vore tilværelsesprojekter kan organisere vort eget konstitutionelle grundlag. De analytisk-funktionalistiske opfattelser betoner omvendt, at vi kun får fat i det væsentligt menneskelige ved at betragte vores særlige konstitution, dens funktionsdynamik og dens gennemslagskraft. Her vil man altså omvendt mene, at vi må ty til de midterste og måske de laveste ender af det vertikale kontinuum for at finde det væsentlige ved det menneskelige. Med andre ord betones her dynamikken "nedefra-og-op".

Modellen forsøger altså at samordne disse to opfattelser: Opfattelsen nede-fra-og-op, der i sin *udartede* version er en *atomisme*, der går ud fra, at elementerne ('atomerne', hvad enten det nu er fysikkens atomer, biokemiens molekyler eller psykologiens grundfunktionaliteter) på en eller anden måde stimler sammen, og ved deres interaktion frembringer helheden. Selv i den uorganiske kemi har denne opfattelse imidlertid svære problemer. F.eks. kan atomismen ikke forklare fænomenet polymorfisme, dvs. at de *samme* atomer kan 'stimle' sammen, men skabe forskellige former for molekyler. Man bliver nødt til at antage, at der findes formgivende kræfter og lovmæssigheder, der ligger på det højere molekylære niveau og ikke på atomernes niveau.

Opfattelsen ovenfra-og-ned har tilsvarende en *udartet* version, nemlig *holismen*, der er den opfattelse, at der ganske uafhængigt af grundlaget, og uanset om der er konstituerende elementer tilstede eller ej, findes helheder, helhedslovmæssigheder og helhedskræfter. Ovenfra-og-ned opfattelsen forbliver imidlertid ren mystik eller overtro med mindre man antager, at denne helhed, organisme, struktur, dette felt eller hvad man nu vil kalde det, konstitueres af netop de elementer, som helheden på sin side får til at samvirke på en særligt udformet måde, dvs. i elementarformer. Elementerne eller 'atomerne' har deres egenskaber, men disse egenskabers relative bidrag til helhedens konstituering formes af helheden. Et fænomen man f.eks. ser i biologien, hvor man ved at flytte en celle fra et sted i organismen til et andet, kan få den til at skifte karakter. Flytter man den fra organområde A til organområde B, ændrer den sig fra at være en organcelle A til en organcelle B.

Forskelle på modellerne: Forskellen på en organisationsdynamisk og en funktionalistisk model af psyken er, at mens man med den funktionalistiske model antager, at en bestemt (lavniveau) funktionel tilstand *forårsager* f.eks. en tanke eller oplevelse, så antager man med den organisationsdynamiske model blot, at den funktionelle tilstand er et nødvendigt *konstitutivt* grundlag for højniveau-psykiske fænomener. Omvendt: med rent fænomenologisk-eksistentialistiske modeller må man på en eller anden måde forudsætte, at højniveau-psykens fænomener er ikkekonstituerede epifænomenele forekomster.

Frihedsgrader. I det foregående er der konsekvent i forbindelse med talen om frihed anvendt begrebet om frihedsgrader; f.eks. at det med grader af frihed er op til os selv at tilrettelægge vores tilværelse.

Begrebet om frihedsgrader henviser i mekanikken, fysikkens lære om mekaniske systemer, til det antal komponenter et givet system består af, og som man skal tage med i betragtning for at forstå - og eventuelt forudsige - systemets virkemåde. Da disse komponenter eller elementer konstituerer hele systemet, kan man tilsvarende tale om *konstituerende frihedsgrader*.

Kuglernes bevægelse på et billardbord er et forholdsvis simpelt system, med ganske få konstituerende frihedsgrader. Systemet er forholdsvis let at forstå, og det er i de grove træk let at forudsige begivenhedernes gang, når man blot kender startpositionen, stødet fra køen på den første kugle og mekanikkens love. Et atmosfærisk vejrsystem er næsten uendelig meget mere kompliceret. Der er myriader af samvirkende komponenter og kræfter, d.v.s. myriader af konstituerende frihedsgrader, og kun i meget meget grove træk er det muligt at forudsige dets udvikling.

Et andet eksempel er en mekanisk maskine (jf. Polanyi, 1968). Den er en planhøjere konstruktion på basis af lavere enkeltelementer og planlavere fysiske lovmæssigheder. Disse elementer og lovmæssigheder kunne, hvis de blev 'bredt ud på gulvet', tænkes at samvirke på en uendelighed af forskellige måder. Kun et begrænset antal af disse måder ville samle sig i en maskinkonstruktion - og kun én ganske bestemt måde ville udgøre den pågældende specifikke maskine.

I denne art af overvejelser ser Polanyi to pointer: **1)** Vi kan ikke alene med kendskab til de lavere elementer og lovmæssigheder forudberegne en bestemt maskine, dens funktionalitet og hensigten med den. Maskinens elementære bestanddele samvirker (samles i elementarformer, kalder jeg det) efter principper, som først kommer til eksistens på det højere maskinkonstruktionsniveau. **2)** Det højere lag lægger altid en udvælgende begrænsning ned over det lavere lags mangfoldighed af muligheder. Det højere lags emergensformer kommer kun til eksistens ved begrænsning af lavniveau-mulighederne.

Men betyder den organiserende begrænsning ikke indsnævring af friheden? Nej! for en yderligere pointe, man efter min opfattelse kan udlede af de ovenstående overvejelser, er følgende: Jo mere komplekst samvirkende de konstitutionelle elementer er, og jo mere komplekse organiserende niveauer de konstituerer, jo mere komplekst kan de højere niveauer organisere deres eget konstitutionelle grundlag. Antallet af *organi-*

serende frihedsgrader øges med emergensen til højere organiserende niveauer. Dermed har vi to ting:

- For det første kan man skelne mellem *konstituerende* frihedsgrader (som er det, der traditionelt menes med frihedsgrader i mekanikken) og *organiserende* frihedsgrader.
- For det andet er forholdet mellem disse to former for frihedsgrader omvendt proportionale: En udvikling af organismerne til stadigt mere komplekse former *øger* antallet af organiserende frihedsgrader (friheden til på en egenbestemt måde at organisere sine egne ydre og indre vertikale forbindelser), samtidig med at det *mindsker* antallet af konstitutionelle frihedsgrader (de konstitutionelle elementers frihed til at konstituere 'hvad som helst').

Hvordan kan dette nu ses i sammenhæng med en psykologisk forståelse af det menneskelige? Ja, på den ene side båndlægges vore konstitutionelle frihedsgrader. Vore konstitutionelle muligheder for at udvikle psyken i en hvilken som helst retning indsnævres, jo højere vi bevæger os op ad i psykens vertikale kontinuum. På den anden side øges de organiserende frihedsgrader tilsvarende. Vore forbindelsesmuligheder med omverdenen bliver stadigt mere sublime - vi kan med et stadigt stigende antal organiserende frihedsgrader indrette vores tilværelse, som vi ønsker. Vore tilværelsesprojekter bliver i stadigt højere grad op til os selv.

I princippet! Men med opstigningen i psykens vertikale kontinuum sker der også noget andet. Med sublimeringen af vore forbundethedsmuligheder bliver der i stadigt stigende grad tale om *moralisk forpligtede* forbundetheder. I princippet kan man med sit høje antal organiserende frihedsgrader skabe sig et 'hvilket som helst' tilværelsesprojekt. Men det, der faktisk sker, er, at mennesker forpligter sig. Man forpligter sig til tilværelsesprojekter, der er i overensstemmelse med, hvad man kulturhistorisk set opfatter som det gode liv, og man forpligter sig til at opretholde de forbundetheder, man indgår i. Den overvejelse giver anledning til at udskille endnu en type frihedsgrader:

- Vi må skelne de organiserende frihedsgrader fra *moralens frihedsgrader*. Sammenhængen er igen omvendt proportional: Stigning i antallet af organiserende frihedsgrader og sublimering af forbundethederne i tilværelsen medfører en tilsvarende stigning i den moralske forpligtethed, og dermed et tilsvarende *fald* i antallet af moralens frihedsgrader. Eller: Jo mere principiel fri vilje jo mere moralisk forpligtelse.

Det betyder også, at det forudsigelige og det uforudsigelige i menneskelivet går på tværs af niveauerne. En stor del af det forudsigelige ved os hidrører selvfølgelig fra vores funktionalitet. Men p.g.a. de bløde lovmæssigheder i vores funktionalitet er der også en del uforudsigelighed her. Vores konstitutionelle tilskyndelser kan derfor altid overraske os, uanset hvor høj grad af selvindsigt vi har nået. Omvendt rummer den frie viljes niveau ikke blot det uforudsigeligt kreative. Moralens bånd maner jo også til orden, pålidelighed og pligt. Når Luther således foran domstolen kunne sige: 'Her står jeg, og jeg kan ikke andet', så refererede han ikke så meget til den ydre tvang,

som til sin egen opfattelse af pligt. Der findes således både konstitutionelle og moralske begrænsninger af friheden.

En ikke-dualistisk handlingsbaseret model. Denne model baserer sig altså på den opfattelse, at vi først og fremmest er forbundet med vore omgivelser. Vi er i bund og grund *ikke* selvberørende mennesker. Vi er ikke adskilte fra andre, således at vi først gør vore overvejelser, dernæst vælger den ene eller anden handling for endelig at ville gøre en aktiv indsat for at bygge bro over til verden og de andre. Et sådant billede af det selvberørende menneske løber ind i mange vanskeligheder. En af dem, nemlig omkring begribelsen af valget, har Williams (1992) påpeget: På den ene side skal det vælgende selvberørende subjekt ud fra sit grundlag - både i den ydre verden omkring ham og den indre verden i ham - træffe et valg, dvs. hans *be*-grundelser må opfattes som influeret af grundlaget eller grundene. På den anden side skal dette valg ifølge den selvberørende individualisme træffes ganske uinflueret og helt ude-termineret af andre og andet. Det er dualismens kerneproblem: hvordan kan man være adskilt i forbundethed.

Den frie vilje og dens kvalitative psykologiske aspekter omkring valg og vilje må tværtimod findes i en model af den slags, som jeg just har fremstillet. En model, som netop ikke baserer sig på det selvberørende menneske, men derimod på det aktivt forbundne menneske. Set 'indefra-og-ud' fremtræder menneskets aktive forbundethed som subjektets (S) aktive griben ud efter mål, og aktive retten sig mod mål. Det er rettedens, eller intentionalitetens såkaldte *intention*aspekt ($S \Rightarrow$) (jf. Bertelsen 1994a; 1994c). Set 'udefra-og-ind' tager den selvsamme aktive rettedens sig ud som dette, at den altid er rettet af noget. Det er dette noget, som er grunden til, at subjektet retter sig således. Dette noget er altså ikke bare det, man retter sig mod, men lige såvel det, man rettes ind af. Her er der tale om intentionalitetens *intention*aspekt - $\Leftarrow O$. Jeg går en tur i forårsskoven og stemmer mig i forårshumør - men lige såvel er det forårsskoven, der er sådan at den så at sige retter mig ind mod sig. For så vidt den *er* den grund, som afstemmer mig. Afstemning er, at jeg på en og samme gang stemmer mig, og at jeg afstemmes. Intentionalitet er altid denne dobbelthed af retten sig *mod* og *af*: $S \Leftrightarrow O$. Mine *begrundelser* er derfor ikke noget, der alene kommer indefra på en selvberørende måde. Det er heller ikke noget, der kommer udefra på en fremmedstyrende måde. Grunde og *be*-grundelser har altid en 'udefra og ind'-side og en 'indefra-og-ud'-side i intentionalitetens dobbeltaspekt.

Som den foregående hierarkiske model fremstiller det, er der imidlertid lag i denne aktive forbundethed. Der er ikke blot og bart tale om en horisontal 'indefraogud-udefraogind'-forbundethed. Der er også tale om vertikale handleniveauer i en konstituerende-organiserende dobbelthed: 'nedefra-og-op' ($\hat{\uparrow}$) og 'oppefra-og-ned' ($\hat{\downarrow}$). Nederst er der de virkende forbindelser, som retter sig *mod* og rettes *af* det fysikalsk objektive. I midten er der den funktionelt virksomme forbindelse, der rettes *mod* og *af* de funktionelle situationer gøremål med deres funktionelt betydningsfulde og meningsfulde værdier for vores selvopretholdelse (og disse gøremål er på sin side konstitueret af de fysikalsk objektive elementer i vores livsverden og organisme og organiserer dem samtidig netop i de funktionelle gøremåls elementarformer). Øverst er der den intention-

nelle virksomhed. Her retter vi os *mod*, og vi lader os rette af de intentionelle betydningsfulde og meningsfulde værdier (som på sin side er konstitueret af de funktionelle gøremål og værdielementer i vores tilværelse, samtidig med at vi med grader af frihed intentionelt organiserer disse på en skabende måde i emergente betydnings- og meningsdannelser).

Vore valg og vores vilje ligger hverken i noget indre eller ydre, men i selve den aktive forbundethed. Jeg vælger, og jeg vil, *i og med* at jeg handler⁵. Mine begrundelser ligger i min aktive forbundethed, som mit *begrundende* intentio og mit *begrundende* intentum.

Men denne horisontale afstemning er ikke den eneste dimension i min frit viljede handling. Der finder også en vertikal afstemning sted: Nedefraogop *afstemmes* jeg af hele min konstitutionelle forbundethed til verden; af mit konstituerende grundlag; af de kognitive, konative og emotive funktionaliteter; af mine evner og muligheder for virken og funktionel virksomhed; af mine sårbarheder og styrker. Kort sagt: af den jeg *er*, og det jeg består af. Men ovenfraogned *afstemmer* jeg mig også: Med grader af indsigt, med grader af fri vilje, med grader af overvindelse af selvbedrag, med grader af overbærende accept af mine sårbarheder og gøren brug af mine styrker, retter jeg mig også på min egen *begrundede* måde mod verden. Jeg er ikke bare *sat* i forhold til verden, mine horisontale forhold falder ikke bare i hak på en måde, som ikke er op til mig. Det er til en vis grad også op til mig at *sætte* mig i forhold til verden.

Horisontalt afstemmer jeg mig med og afstemmes af mine kulturhistoriske tilværelsesmuligheder (de givne og skabte betydningsfulde værdier). Og vertikalt afstemmer jeg mig med og afstemmes af dels den, jeg er og dels den, jeg efterhånden afstemmende gør mig til. Min parafrasering af Kierkegaard må derfor lyde: 'forholdet der forholder sig til sig selv - *såvel horisontalt (udefraogind-indefraogud) som vertikalt (ovenfraogned-nedefraogop)*.

Williams (1992) har et eksempel: En mand ønsker at forlade sin kone og at involvere sig i en anden kvinde. Med hvad jeg ville kalde en udartet deterministisk betoning, kan man sige, at der ikke er noget her, der er op til ham. Han er drevet af sine drifter. Med en dualistisk psykologisk opfattelse af mennesket som selvberørende, har vi derimod, hvad jeg ovenfor kaldte en udartet eksistentielistisk betoning. Som Williams siger: I dette menneskesyns perspektiv synes manden klart frit villende. Alternativerne ligger klart for ham, han kan ræsonnerer over konsekvenserne af hver af mulighederne, veje og overveje dem, og alligevel helt uafhængigt vælge sig en handling. Men siger Williams, hvad er det dog for en usandt og selvbedragerisk opfattelse, der således skildrer de to kvinder som blot noget, der kan vælges til og fra. Og jeg tilføjer: Det er en psykologi, som helt tilslører forbundetheden både i dybden og - ikke mindst - i højden mht. de moralsk forpligtende forbundetheder over for et andet menneske, og begrænsninger i de moralske frihedsgrader. Det andet menneske er, set i det vertikale perspektiv, ikke bare et fysisk driftsobjekt eller et funktionelt seksualobjekt, eller et psykologisk-funktionelt tilknytningsobjekt i bowlbysk forstand. Det er nok så meget en person, som har, hvad vi med Løgstrup kunne

kalde en etisk fordring til os - en fordring om at tage vare på og anerkende det forhold, man gensidigt er i, lever ved - og vil.

Jeg ville formulere det sådan, at han ikke bare er rettet mod kvinderne, han er også rettet af dem, og ikke mindst rettet af *deres* menneskelige rettetheder. Han er rettet mod/af rettetheden⁶. Den frie vilje er ikke uafhængighed af indflydelse, men derimod er den frie vilje at finde i rettetheden mod/af rettetheden. Horisontalt rettet mod/af kvinderne som sådan, og vertikalt mod/af de vertikale lag, der ligger i denne rettethed mod/af rettethedens lag - lige fra den dybest virkende forbundethed, over den funktionelle psykiske forbundethed og til den øverste moralske forbundethed. Som også Williams siger: Den frie vilje er i sidste ende (jeg ville sige øverste ende) et moralsk fænomen.

4. Terapi, moral og den frie vilje

I de foregående afsnit har jeg fremstillet en model af psyken som et vertikalt kontinuum med et indbyrdes konstituerende og organiserende forhold mellem lagene. Derved bliver det muligt psykologisk set at begribe den frie vilje ved hjælp af begrebet om frihedsgrader - konstituerende såvel som organiserende og moraldannende frihedsgrader.

Når vort tilværelsesprojekt og vores måde at leve vores tilværelse på således har forskellige niveauer, kan vi jo også have problemer og behov for hjælp, støtte og udviklende dialog på forskellige niveauer. Det peger på en tilsvarende niveaudeling af den anvendelsesorienterede psykologi. Det handler det følgende om.

Med hierarkiske flerniveau-modeller af denne type tror jeg, at det er muligt at komme bort fra en vis tendens til skyttegravs-krig mellem de psykoterapeutiske skoler. Jeg tror, det er muligt at forene forskellige traditioner uden at *forfalde* til *teoretisk* eklekticisme, d.v.s. uden at lade sig nøje med lidt pragmatisk lånen hist og pist af interessante teoretiske brokker (at *pragmatisk* eklekticisme med lån af *praktiske teknikker* udviklet under forskellige skoler er en nyttig ting er en helt anden sag).

Modellen lægger op til en niveaudeling i psykologien og dermed også en niveaudeling i psykoterapien, således at man kan skelne mellem den psykoterapeutiske indsats, der retter sig mod grundniveauet, og så den, der retter sig mod eksistensniveauet. Jeg foreslår, at vi skelner mellem grundniveau-terapi og eksistensniveau-terapi.

Netop ved at se på psykoterapien i lyset af den frie vilje, træder forskellen mellem de to terapiniveauer tydeligt frem. Den frie vilje er med den foregående hierarkiske model fremstillet som autonomi. Autonomi er selvstyring af egen tilværelse i form af tilværelsesprojekter, der til en vis grad organi-

⁵ En lignende formulering findes hos Katzenelson, 1996.

⁶ Til uddybning af dette begreb om rettetheden mod/af rettetheden, se Bertelsen 1994a og 1994b.

serer og afstemmer **a**) de intentionelle virksomme forbundetheder mellem person og omgivelser og **b**) de reflektive forbundetheder med eget konstitutive grundlag. Den frie viljes psykologi kan dermed formuleres som dette, at personen kan forholde sig til sine forbundetheder, såvel de horisontale til omgivelserne som de vertikale til eget grundlag. Personen kan med grader af frihed forholde sig til, om og hvordan hans/hendes forbundetheder skal etableres eller falde i hak i de afstemte former. Kort formuleret: *Jeg forholder mig til om/at forbundetheden F falder i hak.* (En analyse som tilsvarende kan ses hos f.eks. Dworkin 1989; Frankfurt 1989; Watson 1990; Taylor 1990). Se hertil figur 4.

Grundniveau-terapi. Lad os se på det sidste led først: "...forbundetheden F falder i hak". Dette led omhandler det funktionelle niveau og de forbundethedsformer, som er os *givet*, d.v.s. de forbundetheder, som vi er stedt i, og som ikke uden videre er op til os. Jeg har kaldt denne form for forbundethed og rettedhed mod og af sine omgivelser for funktionel intentionalitet og vil her kalde den for intentionalitet af 1. orden.

Intentionalitet, dette at være rettet mod noget med en hensigt, har en struktur. Den intentionelle er altid rettet ud af og hen imod noget (intentionalitetens *intentio*) og er samtidig rettet af noget, og ind imod dette; dette andet drager så at sige livsaktiviteten og opmærksomheden mod sig (intentionalitetens *intentum*). Man kan ikke være rettet ud mod noget uden samtidig at være rettet af dette noget; omvendt kan man ikke være rettet af dette noget uden samtidig at være rettet ud mod og hen mod dette. Denne dobbelthed i intentionalitetens rettedhed mod/af noget, eller *intentio-intentum*, er en ubrydelig helhed. Denne struktur i sig selv er ikke op til den intentionelle - sådan *er* den, og sådan *må* den intentionelle falde i hak. *Hvad* den intentionelle er rettet mod kan med grader af frihed være op til den enkelte, men *at* vedkommende er intentionel og falder i hak på netop denne måde, er ikke op til ham/hende.

Selv det nyfødte barn rækker ud mod verden og stræber efter at falde i hak. Et væld af undersøgelser viser, hvordan barnet på mangfoldige måder funktionelt er indstillet på at knytte sig til mennesker, og endda bestemte mennesker: Det er særligt optaget af menneskelige træk så som stemmeføring, træk ved det menneskelige ansigt etc. Det kan endvidere skelne mors og fars træk fra andre menneskers træk og foretrækker de specifikke træk, der kendetegner mor og far, frem for andres træk. Af denne funktionelle tilknytning vokser i løbet af de første par leveår en egentlig intentionel forbundethed frem, baseret på, at barnet både har en fornemmelse af sig selv som oplevende, villende og handlende centrum og en fornemmelse af mor og far og andre mennesker som tilsvarende centre.

Denne udvikling af førsteordens-intentionalitet, den kognitivt, emotivt og konativt rettede forbundethed mellem selvet og verden i almindelighed og bestemte andre mennesker i særdeleshed, er en livslang udviklingsproces. Den falder ganske vist i hak i løbet af de første par leveår - man kan sige, at barnet bevæger sig fra en nulteordens-intentionalitet til en førsteordens-intentionalitet. Men ikke desto mindre udvikles den livet igennem fra arkaiske til stadig mere modne former.

- Fra arkaiske former, hvor barnet retter sig mod andre mennesker (*intentum*), som omnipotente højt idealiserede væsener, over stadigt mere modne former, hvor bestemte andre beundres som gode venner, dygtige/sympatiske kolleger, og til former hvor den voksne er i stand til at lade sig meningsfyldende målrette mod/af kulturens værdier.
- Endvidere fra arkaiske former, hvor barnet i sin måde at være rettet på er omnipotent udfarende (*intentio*), fyldt af bekræftelseshunger, over stadigt mere modne former, hvor den voksne spejler sig i andres anerkendelse, og til former, hvor den voksne kan finde sig bekræftet i sit eget bidrag til tilværelsen omkring sig.⁷

I denne udvikling spiller *samværsformerne* med andre mennesker en afgørende rolle. Mennesker, der kan lade sig idealisere, og som kan bekræfte og anerkende på netop den måde, som barnet har brug for, fremmer udviklingen af førsteordens-intentionaliteten fra arkaisk til mere modne former. Mennesker, der derimod selv er slået ud af udviklingskurs, og som hænger fast i mere arkaiske former for behov for idealisering/bekræftelse, vil selv være med til at vanskeliggøre barnets egen udvikling. De vil skabe mere hæmmende end fremmende samværsformer.

Her er der brug for terapeutisk indsats på grundniveauet, d.v.s. en indsats, der retter sig mod udvikling af førsteordens-intentionaliteten. Der er først og fremmest tale om en analytisk-funktionalistisk indsats, d.v.s. en indsats, der retter sig mod selve intentionalitetens struktur og strukturelle udvikling fra det arkaiske til de mere modne former.

I bund og grund kan klienten befinde sig et sted mellem nulteordens-intentionaliteten og førsteordens-intentionalitetens spæde etablering, f.eks. ved hjerneskader, og her drejer det sig m.h.t. grundniveau-indsatsen om (gen-)op-træning m.m. For så vidt førsteordens-intentionaliteten *er* faldet i hak, drejer det sig om at etablere terapeutisk rummelighed, hvor klienten kan *være* sammen med terapeuten, hvor de arkaiske bånd kan etableres og derfra via terapeutiske *samværsformer* kan udvikles videre. På dette niveau er det ikke så meget et

⁷ Dette er en parafrasering af Kohuts selvpsykologiske udviklingsmodel, jf Bertelsen 1994c.

Eksistensniveau-terapi (fænomenologisk-eksistentialistisk)	Grundniveau-terapi (analytisk-funktionalistisk)
<i>Jeg forholder mig til om/at...</i>	<i>...forbundetheden F falder i hak</i>
2. ordens intent. / autonomi <i>kan rette sig mod rettetheden</i> <i>(kunne rette sig på en anden måde)</i>	1. ordens intentionalitet <i>er stedt i bestemte rettetheds-</i> <i>former og momenter</i>

Figur 4

spørgsmål om, hvad der *siges* i terapien, som hvad der *gøres*. Det dynamisk udviklingskabende er det dyadiske samvær med hinanden og det triadiske samvær om et fælles tredje (in casu deres fælles proces)⁸.

Samtaler på de øverste niveauer med særligt henblik på eksistentiel udvikling. Lad os nu se på det første led i den frie viljes sætning: "*Jeg forholder mig til om/at...*". At forholde sig bevidst villende til sig selv, sin tilværelse og tilværelsesprojekter er nok ret beset ikke det, vi gør mest i. I virkeligheden er vi jo nok i langt den største del af tiden blot opslugt af det, vi er i færd med. Vi gør det uden at reflektere over det. Vi lever det meste af vor tilværelse i en intentionalitet af 1. orden. Men af og til træder vi et skridt tilbage og bliver bevidst om, hvad vi er i færd med eller ville ønske, vi var i færd med. Det gælder i de små daglige gøremål, som f.eks. når vi bliver opmærksomme på vores egen person i en eller anden sammenhæng - eller når der fordres en handling af os, som måske umiddelbart er os imod, og som kræver en viljesanstrengelse at udføre. Og det gælder i det store, som når vi f.eks. ryger ind i større livskriser og tager hele vores tilværelsesprojekt op til overvejelse.

Når vi således en gang imellem træder et skridt tilbage og reflekterer, så er vi faktisk også af og til i stand til - med grader af frihed - at ændre det stykke tilværelse, vi just var opslugt i med førsteordens-intentionalitet. Et eksempel kan være, at det af og til lykkes for os midt i et skænderi at træde et skridt tilbage og lægge en dæmper på i al fald eget gemyt, ja nogle gange slå helt om i et hjerteligt grin over, at vi lod os fange ind af skænderiets egendynamikker endnu engang.

Vi er ikke bare stedt i vores grundforbundetheder og er ikke bare stedt i førsteordens-intentionalitetens rettethed. Vi kan bevidst reflekterende og villende rette os mod og lade os rette af disse førsteordens-rettetheder. *Vi kan rette os mod/af rettetheden.* Og netop med denne evne kan vi ændre vore handlinger i det små og tilværelsesprojekter i det store. I det omfang, vi i princippet kan rette os mod rettetheden i en given situation

eller i et givet stykke tilværelse, kunne vi have handlet anderledes, end vi gjorde. I det omfang er vi frit villende.

Denne rettethed mod/af rettetheden kalder jeg for intentionalitet af anden orden (jf. også Dennett 1979, Bertelsen 1994a, 1994b, 1994c) og det er med denne rettethed mod/af os selv, og mere præcist mod/af vores egen førsteordens-intentionalitet, at vi er i stand til at opsøge netop de miljøer, de nære andre mennesker, de kolleger, de udsnit af kulturen, som vi finder særligt værdifulde, som giver tilværelsen *meningsfylde* (og ikke bare objektiv, nødvendig, *betydningsfylde*), og som kan befordre vore mere eller mindre udviklede førsteordens-intentionaliteters fortsatte udvikling⁹.

Det er denne andenordens-intentionalitet, som er genstanden for psykoterapien i den øvre ende af kontinuet - den eksistentielle samtale. Ret beset må vi her skelne mellem to former. Den eksistentielt *udviklende* samtale, og den eksistentielt *udredende* samtale.

Den eksistentielt udviklende samtale retter sig mod den åbne opmærksomhed på egen involverethed i tilværelsen. For det første retter den sig mod og rettes af vore grundrettetheder, vore intentionaliteter af første orden, for så vidt de allerede er udviklede (ellers må vi jo bevæge os nedad mod den analytisk-funktionelle ende af det vertikale kontinuum). Her retter samtalen sig mod at opøve indsigt i de grundrettetheder, vi som menneskelige væsener i det hele taget er stedt i. Samtalen drejer sig her om en forstående indsigt i sit eget konstitutionelle grundlag, det, som det ikke er op til os at ændre på, og det, som vi måske nok kan ændre på, men kun med den konsekvens, at vi måske bevæger os til yderkanten eller måske helt bort fra det kendte menneskelige (om det er til det værre eller bedre skal her være usagt).

For det andet retter den eksistentielt udviklende samtale sig, på grundlag af en sådan indsigt i nødvendighederne, også mod opøvelsen af selve den refleksive evne. Den retter sig mod udvikling af den moralske sans for tilværelsen, evnen til at overveje og vurdere tilværelsesformerne og tilværelsesprojekterne på godt og ondt. Den eksistentielt udviklende samta-

⁸ Dette kan findes uddybet i Bertelsen 1994a, kapitlerne 4 og 5.

⁹ Også dette er en parafrasering af Kohuts selvpsykologi, jf Bertelsen 1994c

les sigte er kort og godt udviklingen af andenordens-intentionalitetens rettedhed mod rettedheden.

Den eksistentielt udviklende samtale retter sig således på en gang mod vores moralske forbundethed og mod udviklingen af den frie vilje: I og med at vi åbner os stadigt mere for den verden, vi er forbundet med, øger vi antallet af organiserende frihedsgrader samtidig med, at vi sænker antallet af moralens frihedsgrader (jf. diskussionen desangående i afsnit 3 om frihedsgrader, jf. også Williams eksempel med manden og de to kvinder sidst i foregående afsnit).

I forbindelse hermed spiller viljen en afgørende rolle, såvel viljen til indsigt, viljen til forandring som viljen til at overvinde modstand - både modstand fra omgivelserne og modstand i en selv (modstand mod at indse, modstand mod forandring af sig selv). På grundniveauet spiller viljen ingen rolle. Her taler vi jo netop bare om, at vore tilværelsesformer falder i hak i førsteordens-intentionalitet. Præcist derfor indgår begrebet om viljen og især den frie vilje ikke som forklaringsmoment m.h.t. fænomener i den lave ende af psykens vertikale kontinuum. Her har man som sagt tidligere blot brug for begreber som årsag og betingelser.

Men i den øverste ende af psykens vertikale kontinuum spiller viljen en rolle. Her er det faktisk meningsfyldt og nødvendigt som samtalepartner at appellere til sin samtalepartners vilje til det gode og modvilje mod det onde. Faktisk må man kunne appellere til sin samtalepartner om *at tage sig sammen*; at *ville* dette eller hint.

Appellen til viljen fordrer for det første, at man som terapeut ikke overtager eller fortrænger den andens vilje - for i så fald er der ikke tale om appel til den andens gode vilje, men snarere om ideologisk moraliseren. For det andet fordrer appellen til den gode vilje, at man sidder over for et menneske, der rent faktisk er i stand til at *kunne* ville. Imidlertid kan tilværelsen være så forviklet, at man på visse punkter end ikke ved, hvad man vil. Det kræver en eksistentiel *udredning*.

Samtaler på eksistensniveauet med særligt henblik på eksistentiel *udredning*. Den eksistentielt *udviklende* samtale tager udgangspunkt i en andenordens-intentionalitet, der har kvalitet af en åben og frit flydende opmærksomhed på tilværelsen og tilværelsesprojektet. Den eksistentielt *udredende* samtale retter sig, som betegnelsen lader ane, mod det, man almindeligvis vil kalde psykiske problemer.

Lad os se på Sartres berømte café-eksempel¹⁰. Sartre sidder ved sit hjørnebord på Café de Flore og gør iagttagelser. Over for ham sidder en ung kvinde og en ung mand i samtale. Pludselig lægger den unge mand sin hånd på kvindens hånd. Hun lader sin hånd ligge. Det får Sartre følgende ud af: Den unge kvinde vil først og fremmest helst kun forholde sig til det respektfulde, det diskrete, det åndfulde i deres samvær og samtale. På en eller anden måde ved hun godt, at der er undertoner af seksualitet med i spillet også. På en eller anden måde kender hun også godt sit eget begær og sin egen flirt. Men nu pludselig er seksualiteten blevet påtrængende derved, at manden lægger sin hånd på hendes. Hvad gør hun, tænker Sartre. Trækker hun hånden bort, er fortryllelsen brudt. Fokuserer hun

på det skete, trænger seksualiteten og flirten i forgrund på en måde, som hun ikke er klar til at håndtere. Sartre tolker derfor situationen på den måde, at hun gør noget helt tredje: Hun lader sin hånd ligge, og hans ovenpå, men gør situationen betydningsløs. Hun vender sin opmærksomhed helt bort fra denne del af deres samvær, fraspalter hånden, kropsligheden, seksualiteten fra deres samvær og fortsætter sin åndfulde samtale uanfægtet.

Hvis jeg havde siddet ved et andet bord, havde jeg måske tolket videre på situationen: Inde i den unge kvinde raser en kamp mellem forskellige projekter. Hun vil det hele, både seksualitetens saftige floder og dydens smalle stier, men hun kan ikke integrere disse forskellige motiver og delprojekter i sit tilværelsesprojekt. De forbliver modsatrettede, og hun kan ikke ophæve dem i en samlet planhøjere motivering og ét velintegreret tilværelsesprojekt. Det ville ellers give samspillet med manden en helhedsmening, hvor åndfuldhed og erotik smelter sammen - eller i det mindste ikke ekskluderer hinanden.

Så, hvad gør hun nu? Hun splitter det meningsfulde ved situationen i to. Kun den ene form for meningsfuldhed (åndfuldheden) bliver ophævet til fokuseret og reflekteret bevidsthed. Den anden form for meningsfuldhed (saftigheden) forbliver ubevidst. Ikke desto mindre kommer den dog ud i *villede* akter (f.eks. lader hun faktisk sin hånd ligge under hans). Men ikke i *bevidst* villede akter.

Set på den måde udgør seksualiteten en særlig slags attraktion i kvindens tilværelsesprojekt. Denne attraktors mening og tiltrækken sig opmærksomhed kan formuleres som 'Kreds *omkring!* Men ikke direkte! - Ikke se! - Ikke bevidst reflektere! - Ikke gøre nærværende for opmærksomheden! Attraktorens 'opfordringskarakter' kunne udtrykkes som: Vid, at jeg er her, forhold dig i et og alt til mig - men gør mig aldrig synlig, ikke engang for dig selv!

Hendes tilværelsesprojekt har dermed en dobbelt kvalitet og foregår dels bevidst og dels ubevidst. På det bevidste plan skal manden være medspiller ved at være en åndfuld samtalepartner. Som sådan skal han indtage en ganske bestemt position i hendes rettedhed mod rettedheden. Hun retter sig mod hans åndfulde rettedhed mod hende. På det ubevidstgjorte plan skal han derimod være en flirt. Og mere præcist: *Hendes* flirtende rettedhed mod ham skal fremmedgøres og opleves som *hans* flirt, hans håndspåleggelse, hans overgreb. Hun *vil* gerne flirten - men den bevidste del af hendes tilværelsesprojekt er også sådan indrettet, at samtidig med at hun er *velvillig* over for det åndelige, så er hun *modvillig* og desorganiserende over for det flirtende. Med sin flirtende vilje er hun *modvillig* over for den åndfuldhed, der ikke kan rumme flirten.

Det ene tilværelsesprojekt er ubevidst villende rettet mod netop den art af meningsfyldt tilværelsesrealisering, som det andet tilværelsesprojekt samtidig har modvilje mod. Den første tilværelsesform udelukker med (mod-)vilje den anden tilværelsesform, som personen ikke desto mindre også gerne vil - om end ubevidst.

Sådanne ubevidste konflikter er organiseringshæmmende. Som del af deres intentionalitet bærer de forsøg på konflikt-løsningsstrategier i sig, som går ud på enten i endnu højere grad at bestræbe sig på at kunne eliminere hele den anden konfliktside (eller dele af den) - at gøre den konfliktside be-

¹⁰ Dette eksempel har jeg gennemgået mere grundigt i Bertelsen 1994, kapitel 7 siderne 324 -332 samt kapitel 8, siderne 360 -362.

tydningsløs, hvilket jo desværre blot forstærker modviljen i det ubevidste projekt. Derved bliver de forskellige intentionalteter blot stærkere bundet i netop de særlige modrettetheder til hinanden.

Den eksistentielt *udredende* samtale drejer sig altså om den form for rettedhed mod rettedheden, der snarere har kvaliteten af modrettethed. Det drejer sig her om at hjælpe personen til at udrede de problemer i tilværelsesprojektet, der følger af at andenordens-intentionalteten ikke er åben, ikke er frit flydende og kun har få frihedsgrader, fordi den har kvalitet af en forvikling mellem velvilje og modvilje.

Alt i alt kan man om den eksistentielle højniveaupsykologis sigte med Deurzen-Smith (1995) sige, at det først er, når vi holder op med at forsøge at blive kureret for livet, at vi for alvor bliver levende. Omsat til mine ord: På højniveauet drejer det sig om at tage livtag med de eksistentielle temaer. Det er en nødvendig følge af, at selv om viljens organisationsdynamiske frihedsgrader antageligt er uendelige, så er de altid også begrænset konstitutionelt og moralsk. Dette eksistentielle livtag kan psykoanalysen og andre mellemniveaupsykologier ikke hjælpe med - i værste fald kan de endog *forvrænge* projektet med deres funktionalistiske og som oftest også sygeliggørende begrebsapparat.

Grader af ansvarlighed - og det ondes psykologi. Lad os prøve at samle disse overvejelser om problemniveauer op og forbinde dem med overvejelser omkring forholdet mellem fri vilje og ansvarlighed. Se hertil figur 5.

Allerførst kan vi skelne mellem, om en person er frit stillet i sin tilværelse, eller om vedkommende befinder sig under former for ydre tvang, d.v.s. underlagt andres tvang eller anden form for ydre nødvendighed. Uden ydre frihed kan persons problem ganske enkelt karakteriseres ved, at han eller hun ikke kan komme til at handle, som han eller hun gerne vil.

For så vidt personen befinder sig i en ikke-tvingende situation, kan vi skelne mellem om vedkommende psykologisk set overhovedet har udviklet grundintentionaltet, d.v.s. overhovedet er i stand til at forbinde sig på måder, der er karakteriseret ved intentionaltet af 1. orden. Hvis ikke, så kan problemet karakteriseres ved, at der er grundlæggende problemer i de psykiske momenter, der indgår i dannelsen af førsteordens-intentionalteten. Dertil kræves en *analytisk-funktionalistisk terapeutisk indsats* på grundniveauet.

Hvis personen imidlertid har udviklet sin førsteordens-intentionaltet, kan vi skelne mellem, om vedkommende har udviklet en frit flydende og åben andenordens-intentionaltet, eller om denne er forviklet af modviljer. I første tilfælde kan personen med høj grad af fri vilje indgå i en videreudvikling af sit tilværelsesprojekt i eksistentielt *udviklende* samtaler og i udviklende samværs- og tilværelsesformer. I tilfælde af forviklinger trænger personen til eksistentielt *udredende* samtaler og samværs- og tilværelsesformer.

I den forbindelse rejser spørgsmålet om ansvarlighed sig, set fra et psykologisk perspektiv - herunder også på hvilken måde en psykologisk vurdering i juridisk forstand kan være med til at frikende en person. Dette er illustreret med figur 6 og er inspireret af Rychlak & Rychlaks (1990) diskussion af emnet, men tilpasset nærværende emne.

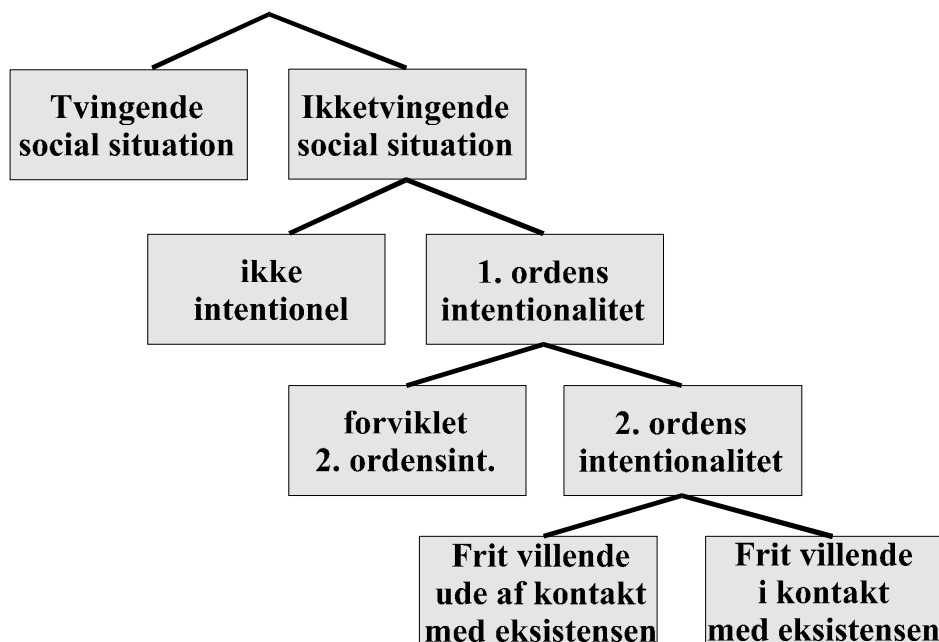
I bedømmelsen af en kriminel handling i juridisk forstand tager man højde for om personen for det første frit og utvunget var den, der begik handlingen (*actus reus*), og samtidig i gerningsøjeblikket befandt sig i en tilstrækkelig veludviklet og selvkontrolleret psykisk tilstand (*mens rea*). I den juridiske bedømmelse forholder man sig ikke blot til den juridisk abstrakte person som en position i et lov- og regelspil, men også til hvad personen psykologisk *kan*. Udtrykt med mine ord: *Kan* han give sig selv grunde, der er *realitets*orienteret, og *kan* han mobilisere en vilje, der er *realiserings*orienteret?

For det første må vi, hvis vi skal gøre os overvejelser om, hvorvidt vi kan holde et bestemt menneske ansvarlig, undersøge om vedkommende overhovedet er i stand til selv at kunne forholde sig moralsk. Hvis ikke personen har en intentionaltet af 1. orden, vil vi ikke kunne holde vedkommende ansvarlig i det hele taget. Vi kan da tale om en ansvarlighed af nulte grad.

Såfremt personen imidlertid er i stand til at forbinde sig med verden på en moralsk meningssgivende måde, og såfremt vedkommende altså kan foretage moralske vurderinger over godt og ondt og ret og uret, er det næste, vi skal overveje, om personens handlinger er forviklet af ubevidstgørende modviljer.

Ud fra maximet, at '*et bør forudsætter et kan*', vil det faktisk være umoralsk af *os* at forlange af personen, at vedkommende skal kunne udføre handlinger, som de ubevidstgørende modviljer gør det vanskeligt eller umuligt for ham eller hende at udføre. Her må der altså være formildende omstændigheder, og vedkommende er til en vis grad undskyldt for de handlinger, der på forviklet måde er medbestemt af ubevidstgørende modviljer. Her foreslår jeg, at vi taler om ansvarlighed af første grad. Modsat tilfældet, hvor der ikke er spor af sådanne forviklinger, og hvor personens andenordens-intentionaltet er fritflydende uden medbestemmende modviljer - her foreslår jeg, at vi taler om ansvarlighed af anden grad.

En sådan ansvarlighed af anden grad ledsages altså ikke uden videre i psykologisk forstand af formildende eller undskyldende omstændigheder. I psykologien er der en vis tendens til at forklare - og måske i virkeligheden *bort*forklare - enhver misgerning, enhver moralsk forkastelig og uretmæssig handling, med henvisning til tvingende livsomstændigheder, tidlig omsorgssvigt, traumatisk barndom og uheldig livshistorie. Ret beset er det det samme som at antage, at personen af psykologiske grunde har en reduceret fri vilje med kun få frihedsgrader. Og det er det samme som at reducere vedkommendes grader af ansvarlighed i forhold til sit tilværelsesprojekt og sine handlinger.

Figur 5

Det er også kun ret og rimeligt, at psykologien bidrager til at påpege en undskyldelighed, hvis der kan påvises et ansvarlighedsniveau mindre end 2. grad. D.v.s. hvis der kan påvises enten ubevidstgørende modvillende forviklinger i personens andenordens-intentionalitet, eller der endog kan påvises, at personen psykologisk set slet ikke er i stand til at vurdere moralsk (ansvarlighed af 0. grad).

Men hvad nu hvis vi har en person, der ikke er underlagt tvingende ydre omstændigheder; som *har* udviklet sin førsteordens-intentionalitet; som ikke egentlig har nogle forviklinger i sin andenordens-intentionalitet - men som *alligevel* foretager slette eller urette handlinger? Hvad nu hvis det ikke psykologisk kan undskyldes med henvisning til enten problemer på andenordens-intentionalitetens eksistensniveau eller førsteordens-intentionalitetens funktionelle niveau?

Måske har vi så et tilfælde, hvor vi som psykologer alligevel bliver nødt til at medtage *det onde* som en personkategori. Måske findes onde personer slet ikke -og måske gør de. I al fald vil vi med ovenstående art af modeller og overvejelser *teoretisk kunne forudse*, hvor/hvordan vi også i et psykologisk perspektiv kan finde det onde.

Susan Wolf (1989) anskueliggør sagen med diktatoren, der efter eget forgodtbefindende henretter folk. Hun forudsætter, at han er frit villende, ansvarlig og autonom, d.v.s. at *han i et og alt er den, han gerne vil være!* - og kan jeg tilføje: Han har frit og uden forviklinger netop det tilværelsesprojekt for, som han realiserer med denne form for grusomheder.

Kan vi **a)** henvise til tidlig omsorgssvigt m.m., og kan vi henvise til forviklinger i andenordens-intentionaliteten, og/eller **b)** henvise til ideologisk forførelse eller fordummelse (Wolf eksemplificerer med forrige århundredes slaveejere i USA) - så er han til en vis grad undskyldt, og det vil ikke være

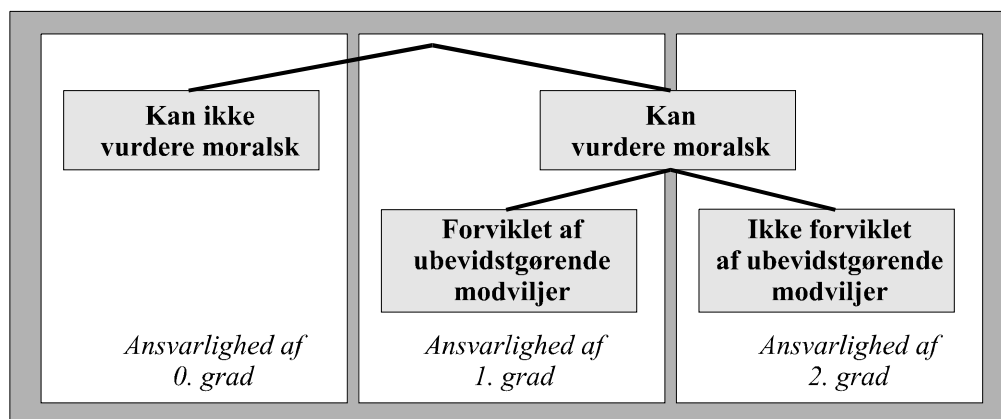
korrekt at kalde ham ond i ovennævnte betydning. Men lad os antage, at vi netop har med et fuldt autonomt menneske at gøre, med fuld andenordens-intentionalitet intakt. Hvis et sådant menneske findes, så har vi brug for det onde som en psykologisk kategori.

Hvis altså det onde findes, så må det psykologisk befinde sig i den *øverste ende* af psykens vertikale kontinuum¹¹.

Vi må mht. det onde have med mennesker at gøre, der på en eller anden måde alligevel er ude af kontakt med eksistensen i dens moralske dimensioner, hvad også Susan Wolf peger på - se hertil igen foranstående figur 5. Ondskaben, den onde vilje kræver høj grad af fri vilje kombineret med høj grad af manglende kontakt med de mellem menneskelige eksistensvilkår. Den onde *kunne* have handlet anderledes i og med, at han/hun kunne have sat sig i den andens sted og dermed indset, hvad der var godt og ondt at gøre. I al fald var han med sin ansvarlighed af anden grad ikke forhindret deri af forviklinger eller mangler på første- og andenordens-intentionalitetens niveau.

Dette må altså være den afgørende bestemmelse ved ondskaben, psykologisk set: Han *havde* muligheden for og evnen til at sætte sig i den andens sted; men enten gjorde han det bevidst ikke, eller han misbrugte bevidst, hvad han

¹¹ Bemærk, at hos Kant er det onde selv på 'god' kristen vis knyttet til det såre menneskelige, vores lyst, vores appetit mm. Det sande/gode selv er hævet op over alt dette som sin egen lovgiver i åndens/rationalitetens rige. Jeg vil mene, at mens det *grusomme* er at finde i det såre menneskelige, så er det *virkeligt onde* at finde netop hos Kants overmennesker.

Figur 6

erfarede ved at sætte sig i den andens sted. Han havde muligheden for og evnen til at afstemme sine værdier på en realitetsorienteret og en realiseringsorienteret måde med den menneskelige virkelighed omkring sig. Men han gjorde det ikke.

Hvis det onde eksisterer, så har vi tilsvarende brug for at indføre endnu en grad af ansvarlighed, nemlig *ansvarlighed af tredje grad*, som er den ansvarlighed, der må udvikles på baggrund af en sådan eksistentiel udviklende dialog som en modvægt mod det onde, der evt. kan være udtryk for andenordens-intentionalitetsens kontaktløshed.

Er der et andet eksempel på ondskab end det ovenfor nævnte med diktatoren - et mere aktuelt dansk? Hvad med en rocker, der *snigmyrder* et medlem fra en anden bande? En rocker, som ikke er dum, som er velformuleret, som kan argumentere for sine handlinger ud fra rockernes moralkodeks, en rocker, hvis udtalelser og hele fremtoning ikke bærer præg af nogen form for appel, som kunne komme fra et dybt sårbart, tidligt skadet sted (forudsat selvfølgelig, at vi psykologisk har set godt nok efter). En rocker, som står inde for det, han har gjort, og som står inde for den, han er. Er et snigmord begået af et sådant andenordens-intentionelt og andenordens-ansvarligt menneske ikke en i ovennævnte *psykologiske* forstand ond handling? Det vil jeg mene.

Ondskaben ligger altså som del af "toppen" (ikke at forveksle med det "ypperligste") og ikke i "bunden" (ikke at forveksle med det "ringeste") af det menneskeliges hierarki. I bunden har vi funktionalitet tilfælles med andre pattedyr, f.eks. aggression, nysgerrighed, legelæring og træning. Disse konstituerer indgår sikkert også i kattens leg med musen. Lad dette være slået fast: ondskaben er rodfæstet! Eller med andre ord: konstitueret af bestemte typer *funktionaliteter*. Men disse 'sorte' funktionaliteter eller 'sorte livsytringer', eller 'grusomme adfærdsformer', bliver først virkelig onde når de organiseres til/i egentlige handlinger. Det er ganske meningsløst at kalde katten for ond. Den handler jo ikke. Den gør, hvad katte *kan* og *skal* gøre - og et moraliserende *bør* kommer slet ikke på tale her. Jeg tror end ikke, at en konstituent som aggression er det mest centrale i menneskelig ondskab! Faktisk tror jeg, at

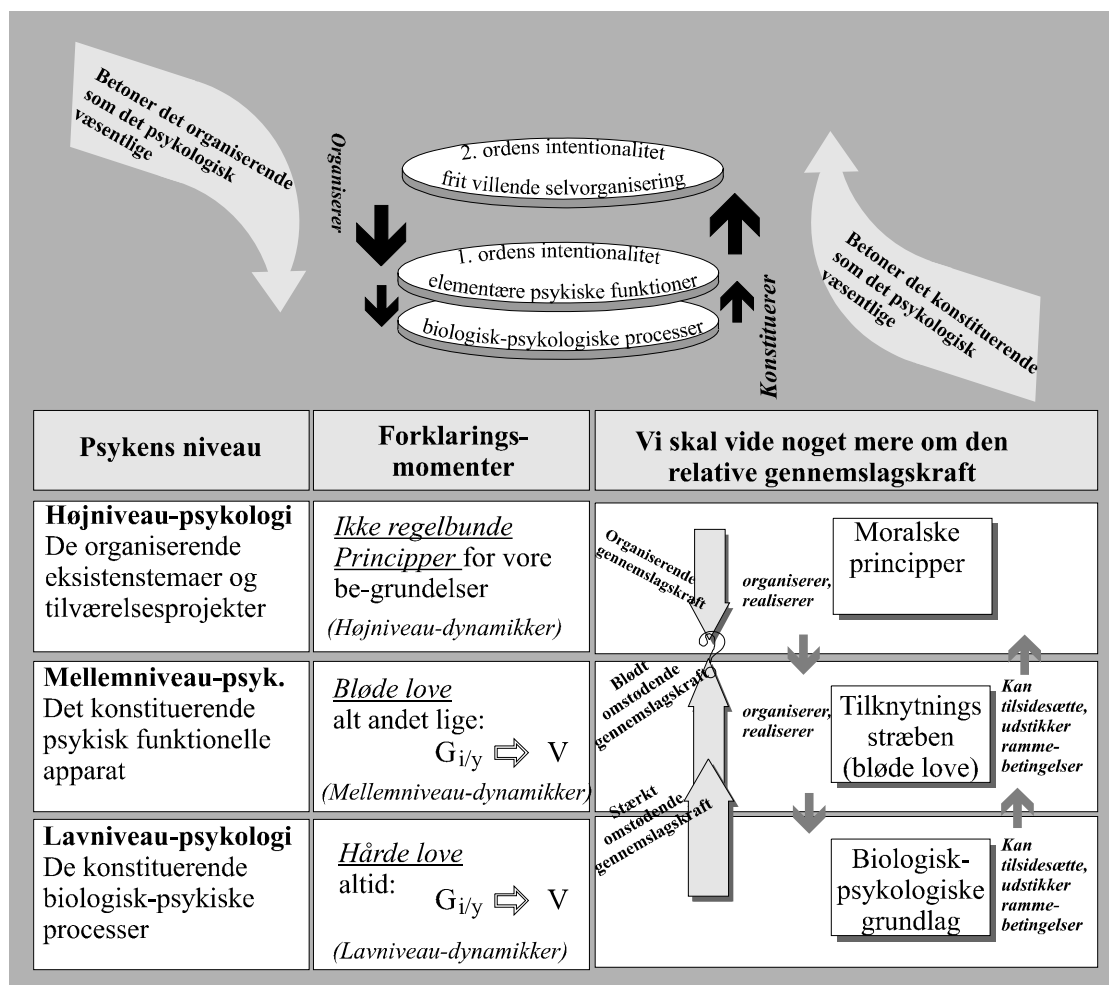
empati (der jo ellers skulle være ondskabens modsætning) er en meget mere vægtig konstituent i ondskaben end f.eks. aggression. Kun den, der til bunds har sat sig i sit offers sted, kan være *virkelig* ond. Her tænker jeg ikke på psykopaten, der jo ikke kan gøre for, at han misbruger sine empathiske evner. Jeg tænker på den, der misbruger sin empati, og som af egen fri vilje kunne have ladet være med det.

5. Afslutning: Betoninger eller viden

Jeg har nu forsøgt at argumentere for, at begrebet om den frie vilje er forenelig med en videnskabelig psykologi. Jeg har endvidere forsøgt at fremstille en almenpsykologisk model af psyken med særligt henblik på den frie viljes rolle, samt at vise nogle anvendelsesorienterede perspektiver i en sådan hierarkisk model. I dette afsnit vil jeg vende tilbage til en videnskabsteoretisk perspektivering af spørgsmålet om den frie vilje i psykologien - med særlig henblik på de problemer en hierarkisk model af psykens vertikale kontinuum efterlader.

I figur 7 har jeg afslutningsvis forsøgt at samle de fremsatte overvejelser om en psykologi, der opererer med et vertikalt kontinuum og med grader af fri vilje.

Lavniveaupsykologien beskæftiger sig med de fundamentale konstituerende biologisk-psykologiske processer, d.v.s. de fundamentalt virkende psykodynamikker, der konstituerer psyken. Teorier og forklaringer vil på dette niveau basere sig på formulering af hårde, undtagelsesløse love. *Mellemniveaupsykologien* beskæftiger sig med det konstituerende psykiske apparat og dets elementære psykiske funktioner i tilværelsesprojektet. Her kan psyken opfattes ikke bare som virken, men også som funktionel virksomhed. Teorier og forklaringer baserer sig her på bløde love, der

Figur 7

indeholder undtagelsesklausulen 'alt andet lige'. *Højniveau-psykologien* beskæftiger sig med andenordens-intentionaliteten og den frit villende selvorganisering. Her er genstanden psykens autonome træk og egenskaber, og altså de højeste former for intentionelt virksomme psykodynamikker i tilværelsesprojektet. Teorier og forklaringer kan her hverken være baseret på hårde eller bløde lovmæssigheder, men må være baseret på ikke-regelbundne principper og forbilleder for, hvordan vi kan bære os ad med at overveje og komme overens med tilværelsens eksistentielle og moralske temaer.

I lyset af en sådan hierarkisk flerplansmodel kan psykologiens videnskabsteoretiske fokusområder formuleres som følger:

- For det første at udvikle egentlig teoretisk viden om *overgangene* mellem de forskellige niveauer. Modellen er jo i nærværende først og fremmest deskriptiv. Spørgsmålet er her, hvordan et højere niveau med sine egne emergente

lovmæssigheder og principper egentlig udvikles af/fra det lavere niveau. Dette skal kunne forklares, før vi har en fuldbyrdet videnskabelig teoretisk model af et hierarkisk kontinuum (og før vi kan sige noget overbevisende imod allehånde reduktionismer).

- For det andet mangler vi i høj grad at formulere både *hårde love* og *bløde love* for hhv. psykens virken og dens funktionelle virksomhed. Endvidere mangler vi at kunne formulere andenordens-intentionelle *principper* for det menneskelige tilværelsesprojekts intentionelle virksomhed. Altså mangler der ikke bare viden om hvordan vi virker (i betydningen: fungerer), men viden om hvordan vi er virksomme og frit villet og selvbevidst gør os overvejelser over, på hvilken måde vi *vil lade* tilværelsens konstitutive grundlag forme os - dvs. vi mangler viden om hvordan udvælge os vore grunde.
- For det tredje mangler vi formuleringer af, hvordan disse niveauer og forklaringsmomenter forholder sig til hinan-

den. Vi mangler formuleringer af deres *relative gennemslagskraft* i forhold til hinanden.

Dette sidste, begrebet om den relative gennemslagskraft, kræver en uddybning. Vi har f.eks. på de mest elementære biologisk-psykologiske niveauer rammebetingelser, der skal være opfyldt for, at psyken overhovedet kan udvikles på de højere niveauer. Det ses blandt andet ved svære neurofysiologiske traumatiseringer, hvor rammebetingelserne ikke er opfyldt, og psyken følgelig ikke kan eksistere i fuldbyrdet form. De hårde lovmæssigheder kan med andre ord *omstøde* de bløde love og principper på de højere niveauer - de har en *stærkt omstødende gennemslagskraft* (jf. Horgan & Tienson, 1990). Men *hvilken* gennemslagskraft har de, dvs præcist hvilke rammebetingelser er de knyttet til? Det er spørgsmålet!

På mellemniveauet har vi tilsvarende bløde lovmæssigheder. F.eks. anser jeg den bowlbyske tilknytningsteoris formulering om, at alt andet lige vil mennesket stræbe efter tryk tilknytning som en sådan blød lovmæssighed. Som sagt kan en sådan bløde lovmæssighed nedfra-og-op tilsidesættes af de hårde lovmæssigheders stærke gennemslagskraft. Men de bløde lovmæssigheder har på deres side også en *blødt omstødende gennemslagskraft* opad til mod de øverste niveauer. Til en vis grad (og alt andet lige) kan vores tilknytningsstræben og i det hele taget de biopsykiske forbundetheder, der udgør den funktionelle konstitution i det gode liv omstøde de øverste etiske principper, som i sidste ende organiserer vort tilværelsesprojekt på de øverste niveauer. Som man siger: 'et bør forudsætter et kan'. Eller: vi kan ikke have etiske fordringer til det gode liv, som er alt for meget i modstrid med vores funktionelle konstitution og de objektive værdier, som er af betydning for vores selvopretholdelse, som de væsener vi nu en gang er (i denne del af kulturhistorien). Vi kan ikke fordrer, at mennesker skal gøre, hvad de ikke kan. I samme omfang, som f.eks. tilknytning er en fundamental livsbetingelse for mennesker, så har den altså gennemslagskraft i forhold til moralske fordringer, der ville være i modstrid med et liv i tilknytning.

På den anden side har vi også et etisk maksime, der siger, at 'et bør ikke kan afledes af et er'. Der findes moralske principper og værdier i de menneskelige tilværelsesformer, som ikke kan afledes fra fysikalske og funktionelle forhold på lav- og mellemniveauerne. F.eks. kan større organisatoriske og politiske problemer fordrer en indsats af visse enkeltpersoner, der som konsekvens har, at de for en stund i belastende grad må tilsidesætte hensynet til de nære tilknytningsforhold til familie og venner. Der findes med andre ord i selve opretholdelsen af det gode liv autonome moralske principper, der ovenfra-og-ned har en vis *organiserende omstødende gennemslagskraft* over for de bløde lovmæssigheders gennemslagskraft.

Det store problem almenpsykologisk set er altså ikke bare dette, at vi mangler præcist formulerede overgangsregler for niveauidviklingen samt formuleringer af hårde og bløde lovmæssigheder og principper for menneskelige tilværelsesprojekter. Vi mangler også en forståelse af forholdet mellem lovmæssighedernes stærkt og blødt omstødende gennemslagskraft opadtil, og andenordens-intentionalitetens grad af organiserende gennemslagskraft nedadtil (jf. sidste kolonne i figur 7).

Indtil vi ved noget mere om disse relative gennemslagskræfter for de forskellige niveauer af psykodynamikker, er det faktisk stadig overladt til den enkelte forsker alt efter hu og stil at udstyre sine psykologiske teorier om mennesket og det menneskelige enten med en betoning af det organiserende, som det psykologisk væsentlige, eller en betoning af det konstituerende, som det psykologisk væsentlige.

Sådan en tingenes tilstand med arbitrær valg af betoning frem for viden om lovmæssigheder og overgangsdynamikker mellem niveauerne er for mig at se et af de væsentligste problemer i psykologien.

Referencer

- Bertelsen, P. (1993): The Psychodynamics of activities and lifeprojects. I: *Niels Engelsted, et al. (eds.): The societal subject. Aarhus. Aarhus University Press.*
- Bertelsen, P. (1994a): *Tilværelsesprojektet. Det menneskelige niveauer belyst i den terapeutiske proces.* Dansk psykologisk Forlag
- Bertelsen, P. (1994b): Kernen i det menneskelige tilværelsesprojekt er rettet mod rettedheden. - et forsøg på at besvare udviklingspsykologiens to grundspørgsmål: hvad og hvordan. I: Asger Neumann (ed.): *Det særligt menneskelige. Udviklingspsykologiske billeder.* Hans Reitzels Forlag
- Bertelsen, P. (1994c): For evigt forbundet. De almenpsykologiske potentialer i Kohuts selvpsykologi. *Psyke & Logos, 15 (2), 267 - 315.*
- Bertelsen, P. (1997): Småbørns udvikling og den frie vilje. I: Preben Bertelsen, Lars Hem, Jens Mammen (eds.): *Erkendelse, stræben, følelse. Ti bidrag til almenpsykologien.* Aarhus Universitetsforlag.
- Dennett, D. C. (1979): *Brainstorms. Philosophical essay on mind and psychology.* Sussex. Bratford Books.
- Dennett, D. C. (1984): *Elbow room. The varieties of free will worth wanting.* Oxford. Clarendon Press.
- Deurzen-Smith, E. van (1995): *Eksistentiel samtale og terapi.* København, Reitzel.
- Dworkin, G. (1989): The concept of autonomy. In: *John Christman: The Inner Citadel. Essays on Individual Autonomy.* Oxford University Press.
- Engelsted, N. (1989): *Personlighedens almene grundlag. En teoretisk ekskursjon i Psykens historie I & II.* Aarhus Universitetsforlag.
- Engelsted, N. (1994): Værdi, verden og virksomhedsteori. I: *Psykologi i et jubilæumsperspektiv.* Psykologisk Institut, Aarhus Universitet.
- Frankfurt, H. G.: Freedom of the will and the concept of a person. I: *John Christeman (ed.): The inner Citadel.* Oxford University Press.
- Gary Watson (ed.): *Free Will.* Oxford University Press
- Haré, R. M. (1952): *The language of morals.*
- Heckhausen, H. (1987): Intentionseleitetes Handeln der eigenen Identität. In: Heinz Heckhausen et al. (eds): *Jenseits des Rubikon. Der Wille in den Humanwissenschaften.* Berlin.Springer Verlag.

- Horgan, T. & Tienson, J. (1990): Soft Laws. *Mitwest Studies in Philosophy*, XV, 256 - 279.
- Jaynes, J. (1976): *The origin of consciousness in the breakdown of the bicameral mind*. Boston.
- Katzenelson, B. (1989): *Psyakens verden, i verden. Et natur-evangelium*. Aarhus Universitetsforlag.
- Katzenelson, B. (1996): Handling og adfærd. *Bulletin - Antropologisk Psykologi*, 1, (1 - 27)
- Killingmo, B. (1987): *Conflict and deficit. Implication for technique*. Mimeo. Oslo Universitet.
- Kohut, H. (1984): *How does analysis cure?* The University of Chicago Press.
- Pahuus, M. (1975): *Filosofisk antropologi*. København.
- Polanyi, M. (1968): *Knowing and Being*. London
- Poulsen, H. (1991): *Conations*. Aarhus University Press.
- Rychlak, J. F. & Rychlak, R. F. (1990): The insanity defense and the question of human agency. *New Ideas in Psychology*, 8 (1), 3 - 24.
- Rychlak, J. F. (1994): Four kinds of 'determinism' and free will: a response to Viney and Crosby. *New Ideas in Psychology*, vol 12 (2), 143 - 146.
- Sartre, J-P. (1969): *Being and Nothingness*. London.
- Taylor, C. (1982): Responsibility for self. In: Watson Gary Watson (ed.) (1990): *Free Will*. Oxford University Press
- Taylor, C. (1983): Hegel's philosophy of mind. I: Fløistad, G (ed): *Contemporary philosophy. A new survey*. (135 - 155).
- Viney, D. W. & Crosby, D. A. (1994): Free will in process perspective. *New Ideas in Psychology*, 12 (2), 129 - 141
- Watson, G.: Free agency. In: Gary Watson (ed.): *Free Will*. Oxford University Press
- Williams, R. (1992): The human context of agency. *American Psychologist*, 47 (6), 752-760.
- Wolf, S. (1989): Sanity and the metaphysics of responsibility. In: John Christman: *The Inner Citadel. Essays on individual autonomy*. New York, Oxford University Press.